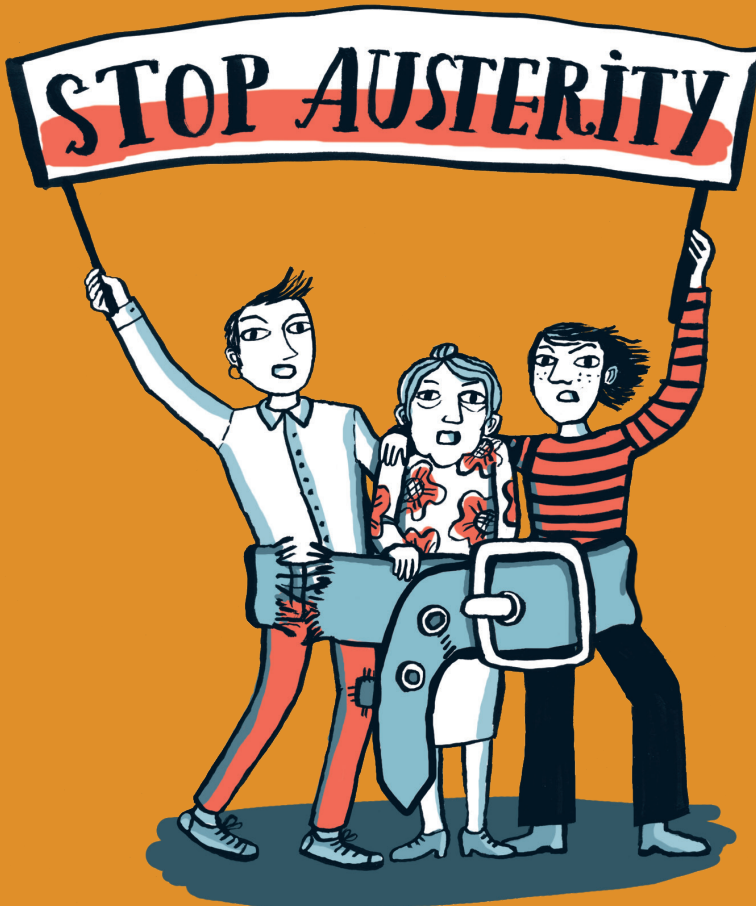

ΕΛΛΑΔΑ

ΛΙΤΟΤΗΤΑ, ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Οι έμφυλες διαστάσεις του καθεστώτος λιτότητας στην Ελλάδα: 2010-2017

Αλίκη Κοσσυφολόγου

ΛΙΤΟΤΗΤΑ, ΕΜΦΥΛΗ
ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

ΕΛΛΑΔΑ

ΛΙΤΟΤΗΤΑ, ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Οι έμφυλες διαστάσεις του καθεστώτος λιτότητας στην Ελλάδα: 2010-2017

Αλίκη Κοσυφολόγου

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
1. Μια επισκόπηση του έμφυλου αντίκτυπου των μέτρων λιτότητας στην εργασία, στην κοινωνική ασφάλιση και στο κράτος πρόνοιας	11
i. Εργασία / ii. Πολιτικές για την έμφυλη ισότητα κατά τη διάρκεια της κρίσης / iii. Κοινωνικό κράτος και κοινωνική ασφάλιση / iv. Εκτρώσεις / v. Νομοθετικές αλλαγές/Μεταρρυθμίσεις με έμφυλο αντίκτυπο: Κοινωνική ασφάλιση και συντάξεις / vi. Έμφυλη βία / vii. Ρατσισμός, μισογυνισμός και ομοφοβία: Λόγοι και πρακτικές της Ακροδεξιάς	
2. Κοινωνικά δικαιώματα σε συνθήκες μόνιμης λιτότητας: Μια διαθεματική προσέγγιση	27
i. Ρομά / ii. ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα / iii. Πρόσφυγες / iv. Ψυχική υγεία / v. Αναπηρία	
3. Ανάλυση των ορατών και λανθανουσών κοινωνικών αλλαγών	37
4. Ανάλυση και σκέψεις για μια φεμινιστική στρατηγική της Αριστεράς	43
i. Η αντίσταση στη λιτότητα ως μία μετασχηματιστική συλλογική εμπειρία / ii. Η Αριστερά απέναντι στην «αναταραχή φύλου» / iii. Οικοδομώντας μία φεμινιστική εναλλακτική	
Βιβλιογραφία	52
Βιογραφικό	55

Φούντωσε η ανάγκη μου,
η αλλαγή θέλει βία¹

Η Ελλάδα σημαδεύτηκε ανεπανόρθωτα από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Το 2010 η αντιμετώπιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης ως κρίσης δημόσιου χρέους είχε ως συνέπεια την επιβολή αυστηρών μέτρων λιτότητας. Το Πρώτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα υπογράφηκε στις 3 Μαΐου του 2010 φέρνοντας εκτενείς περικοπές στον δημόσιο τομέα: υπερφορολόγηση, ιδιωτικοποιήσεις καθώς και σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων, οι οποίες είχαν ως συνέπεια την ενίσχυση και θεσμοποίηση της εργασιακής επισφάλειας.

Η εφαρμογή της πολιτικής λιτότητας συνδυάστηκε με μία συντονισμένη προπαγάνδα από μέρους της τότε ελληνικής κυβέρνησης, των ευρωπαϊκών θεσμών και διάφορων Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των «τεμπέληδων του ευρωπαϊκού Νότου» κι «εκείνων που ζούνε πάνω από τις δυνατότητές τους» αποτέλεσαν το ιδεολογικό υπόβαθρο για τη νομιμοποίηση της «δημοσιονομικής τιμωρίας» των Ελλήνων. Αυτή η χειραγωγική προσέγγιση αναφορικά με την ελληνική δημοσιονομική πραγματικότητα στόχευε –και σε αρκετές περιπτώσεις πέτυχε– την ηθική ενοχοποίηση μιας ολόκληρης κοινωνίας καλλιεργώντας συναισθήματα συλλογικής απογοήτευσης και φόβου για το μέλλον. Μέσα σε αυτό το τιμωρητικό πλαίσιο αρκετές κοινωνικές κατηγορίες πολιτών στοχοποιήθηκαν από την αστυνομία και τις Αρχές. Η διάχυση ηθικού πανικού και αποπροσανατολιστικού φόβου στην κοινωνία ενεργοποίησε συντηρητικά κοινωνικά αντανakλαστικά και συνέβαλε στην ενίσχυση της κοινωνικής επιρροής της Ακροδεξιάς.

1 The Boy aka Βούλγαρης, Α. (2010). *Το Κοστούμακι* (LP). Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=P-EXj2LTAY8>

Ως απάντηση στα μέτρα λιτότητας, στον αυξανόμενο κρατικό αυταρχισμό και στην αστυνομική καταστολή αναδύθηκε ένα ισχυρό και πανελλαδικής εμβέλειας κοινωνικό κίνημα ενάντια στη λιτότητα. Μεγάλης κλίμακας απεργίες, αναρίθμητες διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες οργανώθηκαν. Νέες μορφές συλλογικής δράσης και αντίστασης αναδύθηκαν αφήνοντας μια παρακαταθήκη συλλογικής αντίστασης και κοινωνικής αυτοοργάνωσης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 αντανakλούσε, μεταξύ άλλων, τις συλλογικές προσδοκίες για το τέλος της εποχής της λιτότητας στην Ελλάδα. Οι ίδιες προσδοκίες εκφράστηκαν σε πρωτόγνωρα μαζική κλίμακα στο Δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου του 2015, όπου το εξήντα ένα τοις εκατό των πολιτών απέρριψε το σχέδιο συμφωνίας που είχε προταθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, έναντι του τριάντα εννιά τοις εκατό που ψήφισε υπέρ της πρότασης. Δυστυχώς, αυτές οι μαζικές προσδοκίες διαψεύστηκαν μέσα στο πλαίσιο του νεοφιλεύθερου ευρωπαϊκού καθεστώτος, όταν στις 19 Αυγούστου του 2015 το Τρίτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής για την Ελλάδα υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των ευρωπαϊκών θεσμών. Τρία χρόνια αργότερα, η πολιτική που ακολουθήθηκε οδήγησε στην παγίωση μιας κατάστασης μόνιμης λιτότητας, –ανεξαρτήτως από το αν αυτή θα υλοποιείται στο πλαίσιο χρηματοδοτικών προγραμμάτων ή και πέρα από αυτά–,² οι συνέπειες της οποίας εγγράφονται στο επίπεδο ζωής και στην καθημερινότητα. Νέες μορφές διακρίσεων και κοινωνικής ανισότητας αναδύθηκαν.

Μεταξύ άλλων, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που έγιναν στο πλαίσιο της εφαρμοζόμενης πολιτικής λιτότητας υπονόμισαν την έμφυλη ισότητα, καθώς οδήγησαν στην περιστολή θεσμών και υποδομών, που μέχρι τότε την προωθούσαν. Ειδικότερα, στον τομέα της εργασίας και των συστημάτων απασχόλησης αντανakλώνται έντονα οι δυσανάλογα αρνητικές συνέπειες των πολιτικών λιτότητας για τις γυναίκες. Η κρίση της σταθερής και μόνιμης εργασίας και η αύξηση της ανεργίας έχουν υπονομεύσει τη θέση των γυναικών στην εργασία περισσότερο από

2 Τυπικά, το τρίτο πρόγραμμα χρηματοδοτικής προσαρμογής της Ελλάδας αναμένεται να ολοκληρωθεί στις 21 Αυγούστου του 2018 Ελλάδα, Τρίτο Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής. Ανακτήθηκε από: <http://www.consilium.europa.eu/el/policies/financial-assistance-eurozone-members/greece-programme/>

εκείνη των ανδρών. Υπό αυτό το πρίσμα, διακρίνονται τρεις σημαντικές έμφυλες διαστάσεις της οικονομίας της ελληνικής κρίσης:

- α. η ενίσχυση του έμφυλου χάσματος στην απασχόληση (μισθολογικές ανισότητες, ανεργία, εργασιακές συνθήκες),
- β. ο έμφυλος διαχωρισμός στην απασχόληση και αλλού,
- γ. ο δυσανάλογα αρνητικός αντίκτυπος των πολιτικών λιτότητας στη ζωή των γυναικών.³

Αναμφίβολα, η κατάσταση της μόνιμης λιτότητας που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα και την Ευρώπη επέφερε κρίσιμες αλλαγές που αντανakλώνται και στο κοινωνικό επίπεδο ενισχύοντας ένα πιο άνισο καθεστώς φύλου και τροφοδοτώντας πολλαπλές μορφές έμφυλης βίας. Η μακροχρόνια ανεργία, η έλλειψη σταθερής και μόνιμης εργασίας, η διάλυση του κοινωνικού κράτους και των δομών κοινωνικής φροντίδας ενίσχυσαν σε αρκετές περιπτώσεις έναν ανδροκεντρικό έμφυλο καταμερισμό, αναπαράγοντας διάφορες μορφές έμφυλης βίας σε βάρος των γυναικών: φυσικής, ψυχολογικής και οικονομικής. Από την άλλη πλευρά, μια απρόσμενα θετική εξέλιξη υπήρξε η ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών και της νεολαίας, μέσα από την ανάληψη κεντρικών ρόλων στις συλλογικές διεκδικήσεις ενάντια στη λιτότητα και στην οργάνωση των συλλογικών αντιστάσεων και της αλληλεγγύης.

Η μελέτη αυτή διερευνά τον έμφυλο αντίκτυπο των μέτρων λιτότητας αποδίδοντας έμφαση στις εργασιακές σχέσεις, στον τομέα της φροντίδας, στην πολιτική συμμετοχή, στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, στην έμφυλη βία, στις διαπροσωπικές και ενδοοικογενειακές σχέσεις. Ακολουθεί τη μεθοδολογία της αρχειακής έρευνας και της αξιολόγησης στατιστικών στοιχείων που παρέχονται από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία.

3 Tsiganou, I. (2016). *The impact of Crisis on Gender Inequality: The Greek Case*. Athens: Institute of Social Research (EKKE).

Μια επισκόπηση του αντίκτυπου των μέτρων λιτότητας στην ζωή των γυναικών: Εργασία, κοινωνική ασφάλιση, κράτος πρόνοιας

i. Εργασία

Η υποτίμηση της εργασίας λειτούργησε ως ένας κεντρικός μηχανισμός νεοφιλελεύθερης ρύθμισης σε όλες τις χώρες που επηρεάστηκαν έντονα από τη δημοσιονομική κρίση. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα, το μοντέλο που εφαρμόστηκε αποσκοπούσε στον ριζικό μετασχηματισμό των μισθών και των ωρών εργασίας στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, υπηρετώντας ταυτόχρονα το στόχο της υποβάθμισης του ρόλου των σωματείων και των συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθώς και της νομιμοποίησης των ευέλικτων και επισφαλών μορφών εργασίας.

Η κρίση της σταθερής και μόνιμης εργασίας και η αύξηση της ανεργίας έχουν υπονομεύσει τη θέση των γυναικών στην εργασία περισσότερο από εκείνη των ανδρών αντιστρέφοντας την τάση μιας αυξανόμενης και συνεχιζόμενης βελτίωσής της.¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το Μάρτιο του 2018 η ανεργία των ανδρών έφτασε στο 16,3% ενώ η ανεργία των γυναικών στο 25%. Η απώλεια θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα –της τάξης του 26,5%– επίσης επηρεάζει αρνητικά τις επαγγελματικές προοπτικές των γυναικών –και ιδιαίτερα των νέων γυναικών–, καθώς τις προσανατολίζει στην αναζήτηση εργασίας στον ιδιωτικό τομέα, όπου οι διακρίσεις φύλου εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα. Τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν αυτές τις παρατηρήσεις. Ο Πίνακας 1 αποτυπώνει την εξέλιξη των ποσοστών ανεργίας από το 2012 ως το Μάρτιο του 2018:

.....
 1 Καραμεσίνη, Μ. – Ruberry, J. (επιμ.) (2015). *Γυναίκες και Λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*. Αθήνα: Νήσος, σ. 241.

Πίνακας 1: Η εξέλιξη των ποσοστών ανεργίας από το 2012 ως το Μάρτιο του 2018

Φύλο	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Γυναίκες	29.0	31.6	30.00	28.8	28.0	25.3
Άνδρες	22.4	25.1	23.5	21.7	19.6	17.5
Σύνολο	25.3	27.9	26.4	24.9	23.4	21.0

Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας εξακολουθούν να εμφανίζονται μεταξύ των ηλικιακών ομάδων 15-24 και 25-34 με 43,2% και 24,7% αντίστοιχα (Μάρτιος 2018).

Τα παραπάνω συμβαίνουν παρά το ότι το ισχύον θεσμικό πλαίσιο εξακολουθεί να προβλέπει τη διασφάλιση της έμφυλης ισότητας στον τομέα της εργασίας. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 22 του ελληνικού Συντάγματος:

Όλοι οι εργαζόμενοι ανεξάρτητα από το φύλο ή άλλη διάκριση έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας.²

Βασισμένο σε αυτή την αρχή καθώς και σε εναρμόνιση με τις ευρωπαϊκές οδηγίες εφαρμόζεται το γενικό πλαίσιο για ίση μεταχείριση στην απασχόληση (Ίση Μεταχείριση στην Εργασία και στην Απασχόληση, 2000/778/ΕΚ), συμπεριλαμβάνοντας την ίση αμοιβή, ισότιμη μεταχείριση και πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση και στην εργασία και στις ευκαιρίες για επαγγελματική ανάπτυξη για γυναίκες και άντρες. Ο νόμος 4097/2012 στοχεύει στην υλοποίηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης στην αυτοαπασχόληση σε εναρμόνιση με την οδηγία 2010/41/ΕΕ.³

Ωστόσο, στην πραγματικότητα, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο αποδεικνύεται ότι δεν έχει πετύχει να εξαλείψει την αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων στους χώρους εργασίας, τις οποίες τα μέτρα λιτότητας και η περαιτέρω ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας ενίσχυσαν. Οι γυναίκες αμείβονται κατά 15% λιγότερο σε σχέση με τους άντρες (το ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι 16%).⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία

2 Το Σύνταγμα της Ελλάδας (2013), Η Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σ. 36.

3 Davaki, K. (2013). *The Policy on Gender Equality in Greece*. Directorate General for Internal Policies: Citizens Rights and Constitutional Affairs. European Parliament, σ. 7.

4 Zikakou, I. (2014). "Greece, 15% Gender Pay Gap", στο: Greek Reporter, 28 February 2014. Ανακτήθηκε από: <http://greece.greekreporter.com/2014/02/28/greece-15-gender-pay-gap/>

που παρέχονται από την Τράπεζα της Ελλάδας, μεταξύ του 2010 και του 2014 ο κατώτατος μισθός στον ιδιωτικό τομέα μειώθηκε κατά 21,5% επηρεάζοντας αρνητικά τις γυναίκες περισσότερο σε σύγκριση με τους άντρες. Η πραγματικότητα της μισθολογικής ανισότητας επιβεβαιώνεται και στην έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφορικά με την Έμφυλη Ισότητα στην Ευρώπη,⁵ σύμφωνα με την οποία το έμφυλο χάσμα στις αμοιβές παραμένει στο 15%.⁶ Αλλαγές στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στον ιδιωτικό τομέα όπως η χαλάρωση της προστασίας απέναντι σε ατομικές ή συλλογικές απολύσεις, η καθιέρωση των ευέλικτων ωρών εργασίας, η μείωση κατά 20% του ποσοστού νόμιμης υπερωρίας και η καθιέρωση της ημιαπασχόλησης στις Δημόσιες Επιχειρήσεις επηρέασαν πολύ αρνητικά τη θέση των γυναικών στην εργασία. Οι αλλαγές που συνδέονται με την υπονόμευση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε επισφαλές καθεστώς εργασίας επηρέασαν περισσότερο τις γυναίκες σε σύγκριση με τους άντρες εξαιτίας της υπερεκπροσώπησης τους σε αυτές τις μορφές.⁷ Η ανεργία και η ευέλικτη εργασία απειλούν με φτωχοποίηση τις γυναίκες περισσότερο από τους άντρες. Σύμφωνα με τα ευρήματα της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2017), ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού είναι ελαφρώς υψηλότερος στην περίπτωση των γυναικών και διαμορφώνεται στα 21,1%.⁸

Όπως η Μαρία Καραμεσίνη και η Τζιλ Ρούμπερι (Jill Rubery) έχουν επισημάνει, οι πολιτικές λιτότητας συνεχίζουν να έχουν αρνητικό αντίκτυπο σε όλους τους σημαντικούς τομείς, που στο παρελθόν έχουν βοηθήσει τις γυναίκες να βελτιώσουν την θέση τους –στους χώρους εργασίας, στο σπίτι, στην πολιτική– και συνεπώς να επαναδιαπραγματευτούν τον κοινωνικό τους ρόλο.⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, αναγνωρίζονται έμφυλες όψεις και στην κρίση της εργασίας στον δημόσιο τομέα στην Ελλάδα. Η εργασία στον δημόσιο τομέα στην Ελλάδα ιστορικά έχει αποτελέσει ένα προνομιακό πεδίο για τη μαζική ένταξη των γυναικών στη μισθωτή

5 2017 Report on Equality between Women and Men in the EU, European Commission, σ. 20. Ανακτήθηκε από: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/2017_report_equality_women_men_in_the_eu_en.pdf

6 Boll, C. – Leppin, J. – Rossen, A. – Wolf, A. (2016). "Magnitude and impact factors of the gender pay gap in EU countries", report prepared for the European Commission.

7 Karamesini, M. – Rubery, J. (eds) (2015), *ό.π.*, σ. 260.

8 Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, *Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών*, 23/6/2017., σ. 5.

9 Καραμεσίνη, Μ. – Rubery, J. (eds) (2015), *ό.π.*, σ. 18.

εργασία και, κατά συνέπεια, στην ενδυνάμωση της κοινωνικής τους θέσης. Εν προκειμένω, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, μέχρι το 2000, το 40% των εργαζόμενων γυναικών απασχολούνταν στον δημόσιο τομέα υπηρεσιών, αντιπροσωπεύοντας το 60% του συνολικού πληθυσμού των δημοσίων υπαλλήλων.¹⁰ Ωστόσο, σύμφωνα με την έρευνα που διενέργησε το Ινστιτούτο Έρευνας και Εκπαίδευσης της ΑΔΕΔΥ (Κοινωνικό Πολυκέντρο), η κατάσταση έχει αλλάξει αρκετά κατά την διάρκεια της περιόδου της λιτότητας:

Πίνακας 2: Εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα κατά φύλο 2015. Μητρώο μισθωτών εργαζομένων στον ελληνικό δημόσιο τομέα.

Φύλο	Αριθμός εργαζομένων
Γυναίκες	264.723
Άντρες	302.190

ΑΔΗΛΩΤΗ-ΑΟΡΑΤΗ-ΑΠΛΗΡΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μια ακόμα παράπλευρη συνέπεια της εφαρμοζόμενης λιτότητας στην Ελλάδα είναι και η σχεδόν κατά δέκα μονάδες αύξηση της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα, από 29,7% πριν από το 2010 σε 40,5% στα τέλη του 2013. Τα επικαιροποιημένα στοιχεία δείχνουν ότι οι διάφορες πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν στο διάστημα που ακολούθησε μέχρι σήμερα –σε συνδυασμό με την αυστηροποίηση των ελέγχων– συνέβαλαν θετικά στη μείωση της αδήλωτης εργασίας. Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν επαγγελματικοί κλάδοι που χαρακτηρίζονται από υψηλή παραβατικότητα, όπου τα ποσοστά της αδήλωτης εργασίας παραμένουν σε σχετικά υψηλά επίπεδα, όπως, για παράδειγμα, ο κλάδος του τουρισμού στον οποίο τα ποσοστά αδήλωτης εργασίας έφτασαν στο 12,48% το διάστημα Ιανουαρίου-Αυγούστου 2017.¹¹

Η μισθωτή οικιακή εργασία είναι επίσης ένας από τους κλάδους όπου διαχρονικά στην Ελλάδα εμφανίζονται τα υψηλότερα ποσοστά αδήλωτης και ανασφάλιστης εργασίας και στους οποίους υπεραπασχολούνται γυναίκες. Υπάρχουν τρεις κύριες κατηγορίες αδήλωτης και

¹⁰ Athanasiadou, C. – Petropoulou, S. – Mimikou, G. (2001). *The Conditions of Female Employment in Greece 1981-2000*. Research Center for Gender Equality, σ. 15.

¹¹ Έκθεση Αρτεμης, Επιχειρησιακό Σχέδιο για την Καταπολέμηση της Ανασφάλιστης και Αδήλωτης Εργασίας. Τμήμα Ανάλυσης, Τεκμηρίωσης και Αξιοποίησης Δεδομένων, Διεύθυνση Εργασιακών Σχέσεων, Κεντρική Υπηρεσία ΣΕΠΕ, Ιανουάριος 2018.

ανασφάλιστης οικιακής εργασίας: η απλήρωτη-αδήλωτη εργασία, η μισθωτή-νόμιμη και η αδήλωτη. Παρά το γεγονός ότι η οικιακή εργασία έχει καθοριστική σημασία για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, τα σχετικά διαθέσιμα στοιχεία είναι εξαιρετικά περιορισμένα, αφενός, επειδή η ελληνική νομοθεσία ταυτίζει την αδήλωτη με την ανασφάλιστη εργασία κι επομένως συχνά δημιουργείται μεγάλη συγχυση μεταξύ των δύο κατηγοριών, και αφετέρου, διότι η σφαίρα της οικιακότητας μελετάται και αναφέρεται λιγότερο στις έρευνες και στη βιβλιογραφία αναφορικά με την εργασία στην Ελλάδα. Εν προκειμένω, θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως «εμπόδιο» για την περαιτέρω έρευνα και ανάλυση του φαινομένου η κυρίαρχη στερεοτυπική αναπαράσταση της οικιακής εργασίας ως μη «εργασίας». Το 2015 η έρευνα του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ κατηγοριοποίησε την οικιακή εργασία ως έναν από τους τομείς όπου τα ποσοστά της αδήλωτης εργασίας είναι σαρωτικά.¹² Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, η αδήλωτη εργασία χαρακτηρίζει –ακόμα και σήμερα– σε υψηλό ποσοστό την εργασία των μεταναστών και μεταναστριών. Διάφοροι μετασχηματισμοί έχουν συντελεστεί στον τομέα της οικιακής εργασίας στην Ελλάδα ως συνέπεια της μαζικής εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, των ελλείψεων του κράτους πρόνοιας αλλά και της μαζικής εισόδου των μεταναστριών (κυρίως) στην οικιακή απασχόληση.¹³ Ειδικότερα, σε σχέση με το τελευταίο, σε έκθεση της European Policy του 2016 καταγράφεται η εκτίμηση ότι «μία στις δύο μετανάστριες γυναίκες εργάζεται στις οικιακές υπηρεσίες και στις υπηρεσίες φροντίδας στην Ελλάδα».¹⁴

ii. Πολιτικές για την Έμφυλη Ισότητα κατά την περίοδο της λιτότητας

Η Γενική Γραμματεία για την Ισότητα των Φύλων, υπαγόμενη στο Υπουργείο Εσωτερικών, είναι υπεύθυνη για το σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα. Ο συνολικός τακτικός ετήσιος προϋπολογισμός της για το 2017 ήταν 2.331.000 ευρώ (σε σύνολο 5.006.000.000 ευρώ τακτικού προϋπολογισμού Υπουργείου Εσωτερικών

¹² European Policy Brief. *Trafficking in Domestic Work in Greece: a demand side approach*, June 2016. Ανακτήθηκε από: <https://bit.ly/2K2v29E>

¹³ Kapsalis, A. (2015). *Undeclared Work in Greece: Evaluation of the Mitigation Measures Implemented for the Retrenchment of the Phenomenon*. ΙΝΕ- ΓΣΕΕ, σ. 7.

¹⁴ Kapsalis, A. (2015), *ό.π.*, σσ. 1-2.

και συνολικού τακτικού προϋπολογισμού για όλα τα υπουργεία 613.863.430.000 ευρώ),¹⁵ ποσό το οποίο αντιπροσωπεύει μόνο ένα ελάχιστο μέρος του συνόλου (το 0,37%). Αντιστοίχως, το Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας, το οποίο λειτουργεί ως ένα αυτοτελές σώμα υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εσωτερικών, είχε έναν τακτικό προϋπολογισμό για το 2017 της τάξης των 2.150.000 ευρώ.

Τα παραπάνω ποσά αντιπροσωπεύουν τους συνολικά διαθέσιμους τακτικούς ετήσιους πόρους για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών ισότητας. Βεβαίως, ένα μεγάλο μέρος των προγραμμάτων πολιτικών για την ισότητα που υλοποιούνται αντλούν κεφάλαια από ευρωπαϊκούς χρηματοδοτικούς πόρους και ΕΣΠΑ. Σε αυτό το πλαίσιο, προγράμματα που προωθούν την έμφυλη ισότητα στους χώρους εργασίας, στην επιχειρηματικότητα, στην πολιτική και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ή και στη συμφιλίωση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή υλοποιούνται υπό την αιγίδα υπουργείων και άλλων δημόσιων οργανισμών ή οργανισμών της τοπικής αυτοδιοίκησης χρησιμοποιώντας αποκλειστικά ευρωπαϊκούς χρηματοδοτικούς πόρους.

Με έναν αντίστοιχο τρόπο, ένας κρίσιμος πυλώνας στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση πολιτικών αναφορικά με την ενίσχυση της απασχόλησης είναι ο Οργανισμός Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), ο οποίος, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, υλοποιεί προγράμματα κοινωνικού κεφαλαίου, που στόχο έχουν την αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας, η οποία αυξήθηκε δραματικά κατά την περίοδο της κρίσης, καθώς και την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων και των γυναικών.¹⁶ Προφανώς, τα προγράμματα λειτουργούν αποκλειστικά ως προσωρινές λύσεις απέναντι στην υψηλή ανεργία και την εργασιακή επισφαλεία, και δεν είναι δυνατό να έχουν καμία δομική επίδραση σε σχέση με την κατάσταση της ανεργίας, ούτε να δημιουργήσουν νέες θέσεις σταθερής εργασίας.

Στο πλαίσιο των πολιτικών προώθησης της έμφυλης ισότητας και της εξάλειψης διακρίσεων φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού,

15 Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών. Συνολικός Τακτικός Προϋπολογισμός, 2017. Ανακτήθηκε από: https://www.minfin.gr/web/guest/proupologismos/-/asset_publisher/qmnb5pyzdGAQ/

16 ΟΑΕΔ. Προγράμματα Κοινωνικού κεφαλαίου. Ανακτήθηκε από: <http://www.oaed.gr/programmata-koinophelous-charaktera>

η Γενική Γραμματεία για την Ισότητα των Φύλων έχει δημοσιεύσει ένα Εθνικό Πρόγραμμα Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (2016-2020).¹⁷ Επίσης, η Γενική Γραμματεία Ισότητας συντονίζει το Εθνικό Πρόγραμμα για την Εξάλειψη της Έμφυλης Βίας, έχει την ευθύνη για τη λειτουργία των συμβουλευτικών κέντρων που λειτουργούν σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, των ξενώνων που παρέχουν προσωρινή φιλοξενία καθώς και της εικοσιτετράωρης γραμμής υποστήριξης (15900).

Το Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας, σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σχεδιάζει μία επιδημιολογική έρευνα αναφορικά με την έμφυλη βία σε εθνικό επίπεδο, με πρόθεση να υλοποιηθεί μέσα στο 2018. Εν προκειμένω, είναι χρήσιμο να επισημανθεί ότι η πιο πρόσφατη επιδημιολογική έρευνα για την έμφυλη βία στην Ελλάδα υλοποιήθηκε το 2003 από τον ίδιο οργανισμό. Σχεδόν δεκαπέντε χρόνια μετά κι ενώ έχει προηγηθεί μια επταετία έντονης κοινωνικής κρίσης, προβάλλει ως εξαιρετικά κρίσιμη η ανάγκη εκ νέου εκπόνησης μιας τέτοιας έρευνας.

Και στις δύο περιπτώσεις, η έλλειψη επαρκών χρηματοδοτικών πόρων και η συνεχιζόμενη εξάρτηση αυτών των οργανισμών από τα ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά προγράμματα υπονομεύουν σημαντικά την ουσιαστική συμβολή τους στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής, περιορίζοντας το ρόλο τους σε γνωμοδοτικό. Ο χαμηλός προϋπολογισμός για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών που προωθούν την έμφυλη ισότητα αντανakλά ακόμα μια πλευρά της μείωσης του συνολικού προϋπολογισμού για την κοινωνική πολιτική μέσα σε συνθήκες μόνιμης πλέον λιτότητας για την Ελλάδα και την Ευρώπη. Επιπλέον, καταδεικνύει τον βαθύ δομικό μετασχηματισμό της κοινωνικής πολιτικής που ακολουθείται στην Ελλάδα, η οποία έχει απολέσει πλήρως τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα της.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΠΟΥ ΠΡΩΘΕΙ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΙΣΟΤΗΤΑ

Σε αντίθεση προς τις μεταρρυθμίσεις και τις νομοθετικές πράξεις που επιβλήθηκαν από τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής που έχει εφαρμόσει η Ελλάδα, οι οποίες επηρέασαν και μετασχημάτισαν αρκετούς τομείς της εθνικής νομοθεσίας, το Οικογενειακό Δίκαιο αλλά και

17 Εθνικό Πρόγραμμα Δράσης για την Ισότητα των Φύλων. Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων. Ανακτήθηκε από: <http://www.isotita.gr/ethniko-programma-drasis/>

άλλοι νόμοι που λειτουργούν ρυθμιστικά σε σχέση με το φύλο δεν επηρεάστηκαν άμεσα από αυτές τις μεταρρυθμίσεις.

Επιπλέον, στις 22 Δεκεμβρίου του 2015, η ελληνική Βουλή προχώρησε στην επέκταση του δικαιώματος σύναψης Συμφώνου Συμβίωσης και στα ομόφυλα ζευγάρια (Ν.4356/2015). Η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου αποτελεί ακόμα μία τομή στην ιστορία της νομικής αναγνώρισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Ο νόμος, ο οποίος ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή στις 9 Οκτωβρίου του 2017, με 178 ψήφους και 114 κατά (σε ένα σύνολο 258 βουλευτών/τριών) αναγνωρίζει τη δυνατότητα διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου χωρίς τη μεσολάβηση ιατρικών εξετάσεων ή άλλων ελέγχων. Σύμφωνα με τον νέο νόμο, κάθε πρόσωπο έχει «δικαίωμα στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου του ως στοιχείου της προσωπικότητάς του και δικαίωμα στο σεβασμό της προσωπικότητας με βάση τα χαρακτηριστικά του φύλου».¹⁸ Παρά τις οποίες αδυναμίες του νόμου οι οποίες είχαν επισημανθεί από φορείς και σωματεία της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας και κατά τη διάρκεια της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας –για παράδειγμα, το Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών είχε επισημάνει ως προβληματικό το άρθρο 3, σύμφωνα με το οποίο απαιτείται το πρόσωπο που πρόκειται να προχωρήσει στην αλλαγή του καταχωρισμένου φύλου του να έχει πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα και να μην είναι έγγαμο–,¹⁹ η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου παραμένει μία ιστορικής σημασίας νομοθετική αλλαγή και ταυτόχρονα μία ιστορική δικαίωση των μακροχρόνιων κι επίμονων διεκδικήσεων της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας στην Ελλάδα.

Το πλήρες νομοθετικό πλαίσιο αναφορικά με την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στην Ελλάδα είναι επίσης σχετικά πρόσφατο. Μόλις το 2006 μεταρρυθμίστηκε το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με την έμφυλη βία με την εισαγωγή του Νόμου 3005/2006 για την Αντιμετώπιση της Ενδοοικογενειακής Βίας. Ο νόμος, μεταξύ άλλων, απαγορεύει την άσκηση ενδοοικογενειακής βίας και διώκει τον ενδοοικογενειακό βιασμό (άρθρο 8). Ως συνέπεια της ψήφισης αυτού του νόμου, απαλείφθηκε από το άρθρο 336 του Ποινικού Κώδικα ο όρος «εξώγαμη συνουσία»,

¹⁸ Ν. 4491/2017, άρθρο 1.

¹⁹ Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, Δελτίο Τύπου: «Το ΣΥΔ καλοσωρίζει την ψήφιση για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και συνεχίζει τον αγώνα για τη βελτίωσή του», 10/10/2017. Ανακτήθηκε από: <https://transgendersupportassociation.wordpress.com/2017/10/10/>

που απαιτούνταν μέχρι τότε για να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα του βιασμού. Στη συνέχεια, το 2010, εισήχθη στη βάση της αρχής της ίσης μεταχείρισης γυναικών και ανδρών ο επικαιροποιημένος νόμος αναφορικά με τη Σεξουαλική Παρενόχληση στους χώρους εργασίας (Ν. 3896/2010). Οι προαναφερθέντες νόμοι μαζί με το νόμο για το Βιασμό (Ν. 3500) και το νόμο για την Εμπορία Ανθρώπων (Human Trafficking) (Ν. 3216/2013) διαμορφώνουν την εθνική νομοθεσία αντιμετώπισης μορφών της έμφυλης βίας. Επίσης, ο αντιρατσιστικός νόμος 4285/2014, ο οποίος, μεταξύ άλλων, στοχοποιεί το αδίκημα της Δημόσιας Υποκίνησης Μίσους ή Βίας (άρθρο 1) μαζί με το άρθρο 81^ο του Ποινικού Κώδικα, το οποίο διώκει το ρατσιστικό έγκλημα και έγκλημα μίσους, συμπληρώνουν το θεσμικό πλαίσιο που έχει στόχο την αντιμετώπιση και εξάλειψη μορφών έμφυλης και ρατσιστικής βίας.

Παρά τις οποίες αδυναμίες και ελλείψεις, το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο έχει λειτουργήσει προωθητικά στην αμφισβήτηση και κατάρριψη κυρίαρχων έμφυλων στερεοτύπων και αντιλήψεων. Από την άλλη πλευρά, δεν χωρά αμφιβολία ότι η νομοθεσία δεν εξαλείφει την αναπαραγωγή των εκδηλώσεων έμφυλης ή ρατσιστικής βίας· ωστόσο, μπορεί και σε αυτή την περίπτωση να αντανakλά τη μετατόπιση του κοινωνικού συσχετισμού αναφορικά με αυτά τα ζητήματα, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων συγκρούσεων και διεκδικήσεων κατηγοριών πολιτών που υφίστανται αυτές τις αρνητικές διακρίσεις και καταπίεση.

iii. Κοινωνικό κράτος και κοινωνική ασφάλιση

Τα εφαρμοζόμενα μέτρα λιτότητας είχαν καταστροφική επίδραση στο κράτος πρόνοιας και στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα. Η αντιμετώπιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης ως κρίσης δημόσιων δαπανών οδήγησε σε εκτενείς και χωρίς όρια περικοπές των δημόσιων χρηματοδοτήσεων των δομών του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής φροντίδας. Η διάλυση του κράτους πρόνοιας ήταν μέρος της «θεραπείας σοκ» στην οποία υποβλήθηκε η Ελλάδα από τη στιγμή της υπαγωγής στους διεθνείς και ευρωπαϊκούς μηχανισμούς στήριξης. Η προπαγάνδα σχετικά με τα υπερχρεωμένα ασφαλιστικά ταμεία ή με τα υποτιθέμενα «παχυλά» επιδόματα κοινωνικής στήριξης επιχειρούσε να νομιμοποιήσει ιδεολογικά την προώθηση μιας σειράς αντικοινωνικών μεταρρυθμίσεων του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, οι οποίες

είχαν ως αποτέλεσμα τη μετακύλιση των βαρών στους εργαζόμενους/ες και στη νεολαία.

Ταυτοχρόνως, η απώλεια θέσεων εργασίας αλλά και η περαιτέρω ενίσχυση της μερικής, προσωρινής, υποαμειβόμενης επισφαλούς εργασίας έχουν επιδράσει πολύ αρνητικά στο ασφαλιστικό καθεστώς αρκετών κατηγοριών εργαζομένων. Αντιστοίχως, αρνητικές επιπτώσεις έχουν η μετατροπή του συνταξιοδοτικού συστήματος από αναδιανεμητικό σε κεφαλαιοποιητικό,²⁰ η υπέρογκη αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών για τους/τις ελεύθερους/ες επαγγελματίες, όπως επίσης και η εμπορευματοποίηση δημόσιων αγαθών μέσω της προώθησης ιδιωτικοποιήσεων.

Ειδικότερα, η διαχρονική εξάρτηση της παροχής κοινωνικής ασφάλισης από την εργασία έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των ανασφάλιστων μέσα στις συνθήκες της υψηλής ανεργίας και εργασιακής επισφάλειας. Αντιστοίχως, η αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών για τους/τις ελεύθερους/ες επαγγελματίες έχει ως αποτέλεσμα αρκετοί/ες να προτιμούν να κλείνουν τα βιβλία τους και να «επιλέγουν» να είναι ανασφάλιστοι/ες αντί χρεωμένοι/ες στα ασφαλιστικά τους ταμεία.

Η κρίση του κράτους πρόνοιας έχει επίσης έντονο έμφυλο αντίκτυπο. Η κοινωνική φροντίδα και τα αναπαραγωγικά δικαιώματα των γυναικών δοκιμάζονται υπέρμετρα μέσα στις συνθήκες της λιτότητας. Τα επιδόματα και οι άδειες μητρότητας είναι επίσης στενά συνδεδεμένα με τη μισθωτή/αμειβόμενη εργασία και, συνεπώς, η κρίση της μισθωτής εργασίας και η υψηλή ανεργία υπονομεύουν την πρόσβαση των γυναικών στην κοινωνική ασφάλιση και στις υπηρεσίες φροντίδας.

Για παράδειγμα, στην περίπτωση του ΙΚΑ, τα επιδόματα και οι αμειβόμενες άδειες χορηγούνται μόνο σε άμεσα (μισθωτές εργαζόμενες) και έμμεσα ασφαλισμένες (έμμεσα ασφαλισμένες ως προστατευόμενα μέλη μέχρι τα είκοσι πέντε έτη).²¹ Επίσης, και ο ΟΑΕΔ καταβάλλει συμπληρωματικές και ειδικές παροχές μητρότητας σε ασφαλισμένες εργαζόμενες με σχέση εξάρτησης ιδιωτικού δικαίου.²² Οι ανασφάλιστες

20 Ρομπόλης, Σ. (2013). «Οικονομική κρίση και κοινωνικό κράτος». Πάντειο: Κοινωνική Πολιτική, τεύχος 1, Απρίλιος, σ. 8.

21 Το ΙΚΑ χορηγεί επιδόματα λοχείας και κυοφορίας στις άμεσα ασφαλισμένες εφόσον: 1. έχουν πραγματοποιήσει διακόσιες τουλάχιστον ημέρες ασφάλισης κατά τα δύο τελευταία χρόνια, τα προηγούμενα της πιθανής ημέρας του τοκετού, 2. δεν εργάζονται κατά το διάστημα της επιδότησης, δηλαδή πενήντα έξι μέρες πριν από τον τοκετό και εξήντα τρεις μετά. Ανακτήθηκε από: <https://www.ika.gr/gr/infopages/faq/ans.cfm?catid=7&ansid=2>

22 ΟΑΕΔ. Παροχές Μητρότητας. Ανακτήθηκε από: <http://www.oaed.gr/paroches-metrotetas>

μητέρες δικαιούνται από τη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας της οικείας Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης εφάπαξ βοήθημα της τάξης των 440 ευρώ, σε περίπτωση που διέκοψαν την εργασία τους πριν από και μετά τον τοκετό και που το εισόδημά τους δεν υπερβαίνει τα 587 ευρώ.

Η κρίση των αναπαραγωγικών δικαιωμάτων των γυναικών αντανακλάται και στην πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη και παρακολούθηση πριν από και μετά τον τοκετό καθώς και στη διαδικασία του τοκετού: Οι ανασφάλιστες μητέρες υποχρεούνται να πληρώσουν από 600 ως και 1.200 ευρώ για μια γέννα σε ένα δημόσιο νοσοκομείο, ενώ το κόστος για μετανάστριες γυναίκες χωρίς χαρτιά μπορεί να φτάσει να είναι και διπλάσιο.²³ Αντιστοίχως, υψηλές χρεώσεις έχει ο προγεννητικός έλεγχος για τις ανασφάλιστες γυναίκες. Οι γυναικολογικές εξετάσεις για γυναίκες κάτω των 21 ετών δεν καλύπτονται από τα δημόσια ταμεία, ενώ σημαντικές γυναικολογικές εξετάσεις όπως αυτή που αφορά τον ιό των ανθρώπινων θηλωμάτων (HPV), που είναι μία από τις πρώτες αιτίες καρκίνου του τραχήλου, επίσης δεν καλύπτονται από τα δημόσια ταμεία.

iv. Έκτρωσεις

Η έκτρωση στην Ελλάδα είναι νόμιμη από το 1984· ωστόσο, και μέχρι τότε η έκτρωση ήταν μια κοινή πρακτική που πραγματοποιούνταν και σε δημόσια νοσοκομεία μέσα σε ένα πλαίσιο θεσμικής ανοχής. Ο Ν. 1609/1986 συνέβαλε στην περαιτέρω φιλελευθεροποίηση της διαδικασίας. Ο Ποινικός Κώδικας (άρθρο 304) επιτρέπει την έκτρωση μόνο με τη συναίνεση της εγκύου και μόνο από γιατρό μαιευτήρα-γυναικολόγο με τη συμμετοχή αναισθησιολόγου σε οργανωμένη νοσηλευτική μονάδα στις ακόλουθες περιπτώσεις:

- Εντός των πρώτων δώδεκα εβδομάδων της κύησης σε κάθε περίπτωση.
- Εντός των πρώτων είκοσι τεσσάρων εβδομάδων, αν υπάρχουν ενδείξεις σοβαρής ανωμαλίας του εμβρύου, που επάγονται τη γέννηση παθολογικού νεογνού.
- Εντός των πρώτων δεκαεννιά εβδομάδων, αν η εγκυμοσύνη

.....
 23 Γιαννάρου, Λ. «Η αγορά τοκετού στην Ελλάδα». *Καθημερινή*, 07/09/2014. Ανακτήθηκε από: <http://www.kathimerini.gr/782769/article/epikairothta/ellada/h-agera-toketoy-sthn-ellada>

είναι αποτέλεσμα βιασμού, αποπλάνησης ανήλικης, αιμομιξίας ή κατάχρησης γυναίκας ανίκανης να αντισταθεί.

- Χωρίς χρονικό περιορισμό, αν υπάρχει αναπότρεπτος κίνδυνος για τη ζωή της εγκύου ή κίνδυνος σοβαρής και διαρκούς βλάβης της σωματικής ή ψυχικής υγείας της, βεβαιωμένος από αντίστοιχο ιατρό (στην περίπτωση αυτή ο όρος «έκτρωση» χρησιμοποιείται σε διακοπή που επισυμβαίνει πριν από την εικοστή τέταρτη εβδομάδα). Επίσης, σε αυτή την κατηγορία εμπίπτει και η περίπτωση έκτρωσης εμβρύου με αποδεδειγμένα σοβαρές δυσλειτουργίες.²⁴

Προφανώς, η διατυπώση «σε κάθε περίπτωση» περιέχει και την πιθανότητα η κύηση να διακόπτεται με την επιθυμία της ίδιας της γυναίκας και να μην εξαρτάται από άλλους ιατρικούς λόγους.

Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και η Δεξιά και Ακροδεξιά στην Ελλάδα είναι ιστορικά αντίθετες στη νομιμοποίηση των εκτρώσεων, εκτός από τις περιπτώσεις που αυτές πραγματοποιούνται για ιατρικούς λόγους. Η επίσημη Εκκλησία καθώς και εκκλησιαστικές-θρησκευτικές οργανώσεις είχαν τον πιο κεντρικό ρόλο μεταξύ των αντιδραστικών δυνάμεων που αρνούσαν τη θεσμική αναγνώριση του δικαιώματος στην άμβλωση στις αρχές της δεκαετίας του '80 καταγγέλλοντας ως «παρανοϊκό και παράνομο κίνημα της "νομιμοποιήσεως" των εκτρώσεων».²⁵ Η νομιμοποίηση της έκτρωσης, όχι αδίκως, αναγνωρίζεται ως μία από τις πιο σημαντικές κατακτήσεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Αριστερές και αναρχικές φεμινιστικές συλλογικότητες αγωνίστηκαν για τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων και την ένταξή τους στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, συμβάλλοντας καταλυτικά στην προώθηση των αναπαραγωγικών δικαιωμάτων των γυναικών αλλά και στο μετασχηματισμό κυρίαρχων αντιλήψεων αναφορικά με το γυναικείο σώμα. Από τη σκοπιά αυτή, είναι βαθύτατα συντηρητική και αναθεωρητική σε σχέση

24 Η έκτρωση στην Ελλάδα. Ανακτήθηκε από: <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%88%CE%BA%CF%84%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B7#%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1>

25 Στον απόηχο των φεμινιστικών διεκδικήσεων για τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων, το περιοδικό *Φίλοι Πολυτέκνων* (Ζ, τεύχος 17, Μάρτιος 1983) είχε χαρακτηρίσει την έκτρωση έγκλημα, παραθέτοντας με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες την επίσημη άποψη της Εκκλησίας σχετικά με το θέμα. Βλ. Αβδελά, Ε. – Παπαγιαννάκη, Μ. – Σκλαβενίτη, Κ. (1986). «1976-1986. Έκτρωση: Το χρονικό μιας διεκδίκησης». *Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό*, τεύχος 1, σ. 16.

με τη συμβολή των φεμινιστικών αγώνων η άποψη σύμφωνα με την οποία η νομιμοποίηση της έκτρωσης στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα μιας επιβεβλημένης οδηγίας από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Σήμερα, οι εκτρώσεις που πραγματοποιούνται σε δημόσια νοσοκομεία καλύπτονται από την κοινωνική ασφάλιση· ωστόσο, οι ανασφάλιστες γυναίκες υποχρεούνται να πληρώσουν. Το κόστος μιας έκτρωσης σε δημόσιο νοσοκομείο για μια ανασφάλιστη γυναίκα κυμαίνεται από 200 έως 400 ευρώ.

ν. Νομοθετικές αλλαγές/Μεταρρυθμίσεις με έμφυλο αντίκτυπο: Κοινωνική ασφάλιση και συντάξεις

Αρκετές από τις νομοθετικές τροποποιήσεις οι οποίες προωθήθηκαν στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, που εφαρμόσε η Ελλάδα, έχουν έμμεσο αλλά σημαντικά αρνητικό αντίκτυπο στα κοινωνικά δικαιώματα. Συγκεκριμένα, οι μεταρρυθμίσεις στα εργασιακά καθώς και στο συνταξιοδοτικό έχουν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή των γυναικών.

Μία από τις πιο σημαντικές νομοθετικές εξελίξεις αφορά τη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και τον επαναπροσδιορισμό των ασφαλιστικών εισφορών στα ασφαλιστικά ταμεία. Το νέο ασφαλιστικό που ψηφίστηκε στις 8 Μαΐου του 2016 (Ν. 4378/2016) αύξησε το ηλικιακό όριο συνταξιοδότησης για τις γυναίκες και τους άντρες κατά πέντε έτη. Το ελάχιστο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης για μητέρα ανήλικου τέκνου είναι τα πενήντα πέντε χρόνια. Επίσης, οι μέθοδοι υπολογισμού των ασφαλιστικών εισφορών για τους/τις ελεύθερους/ες επαγγελματίες έχουν αλλάξει σημαντικά. Οι νέες μέθοδοι υπολογισμού συνδέουν τις εισφορές με το εισόδημα.²⁶ Οι ελεύθεροι/ες επαγγελματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι/ες πληρώνουν εισφορές σύμφωνα με προκαθορισμένες τιμές. Η μεγάλη αύξηση των εισφορών για ελεύθερους/ες επαγγελματίες έχει οδηγήσει αρκετές και αρκετούς επαγγελματίες στην απόφαση να κλείσουν τα βιβλία τους. Άλλοι/ες, ειδικότερα οι νεότεροι/ες, «επιλέγουν» να είναι ανασφάλιστοι/ες καθώς αδυνατούν να

26 General Labour Market and Litigation Trends. Ανακτήθηκε από: <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/employment-and-labour-law/global-legal-insights---employment-and-labour-law-2017-5th-ed./greece>

σηκώσουν το βάρος των υπέρογκων ασφαλιστικών χρεώσεων. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία που παρέχει το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (ΤΕΕ), σύμφωνα με τα οποία καταγράφεται μείωση των ποσοστών εγγραφής νέων μελών από την αρχή της κρίσης μέχρι σήμερα, ενώ ταυτόχρονα ο αριθμός των αποφοίτων των πολυτεχνικών σχολών παραμένει σχετικά αμετάβλητος.²⁷ Παρά το ότι για την ώρα δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία διαθέσιμα που να το επιβεβαιώνουν, είναι μάλλον θεμιτό να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες ελεύθερες επαγγελματίες επηρεάζονται περισσότερο σε σχέση με τους άντρες από αυτές τις αλλαγές.²⁸

vi. Έμφυλη βία

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η πρώτη επιδημιολογική έρευνα εθνικής εμβέλειας για την έμφυλη βία πραγματοποιήθηκε το 2003 υπό την αιγίδα του Κέντρου Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ). Σύμφωνα με κάποια από τα αποτελέσματα της έρευνας, σε ένα δείγμα διακοσίων γυναικών, το 56% δήλωνε ότι είχε υποστεί κάποιας μορφής βίας σωματική, λεκτική ή ψυχολογική από συζύγους ή συντρόφους, ενώ μόνο το 3,6% δήλωνε ότι είχε υποστεί συστηματική κακοποίηση και ένα 3,5% ότι είχε υποστεί ενδοσυζυγικό βιασμό.²⁹

Παρά το ότι μέχρι τώρα δεν έχουμε στη διάθεσή μας πρόσφατα επικαιροποιημένα στοιχεία αναφορικά με τα ποσοστά έμφυλης βίας σε επίπεδο χώρας, η παρατήρηση της κατάστασης όπως διαμορφώνεται σε ένα σύνολο πεδίων –εργασίας, εργασίας μεταναστών/στριών, αδήλωτης εργασίας και εμπορίας ανθρώπων– καταδεικνύει ότι η έμφυλη βία ως όρος που περιλαμβάνει διάφορες μορφές όπως η ενδοοικογενειακή βία, ο βιασμός, η εμπορία ανθρώπων-τράφικινγκ και η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί να έχει αυξηθεί μέσα στην περίοδο της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Επιπλέον, στο βαθμό που πολλά δικαιώματα περιστέλλονται στο χώρο της εργασίας, οι γυναίκες ως κατηγορία εργαζομένων δυσκολεύονται περισσότερο να καταγγείλουν τη σεξουαλική παρενόχληση ή άλλες μορφές έμφυλης βίας, που μπορεί να υφίστανται.³⁰

27 Ανακτήθηκε από: http://portal.tee.gr/portal/page/portal/TEE/TEE_MEMBERS

28 Ο.π.

29 Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας, επιστημονικοί υπεύθυνοι: Αρτινοπούλου, Β. – Φαρσεδάκης, Ιακ. *Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών: Πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική έρευνα*. Αθήνα: 2003, σ. 3.

30 Περπιράκη, Μ. «Όταν η κρίση σήκωσε το χέρι: Η βία κατά των γυναικών και το ελ-

Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία του Ειδικού Ευρωβαρόμετρου για την έμφυλη βία του 2016, σύμφωνα με τα οποία το 33% των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών στην έρευνα από την Ελλάδα δηλώνει ότι γνωρίζει κάποια γυναίκα από το οικογενειακό ή επαγγελματικό περιβάλλον ή την κοινότητά του, η οποία έχει κακοποιηθεί ή κακοποιείται από τον σύντροφό της ή άλλο πρόσωπο.³¹

vii. Ρατσισμός, μισογυνισμός και ομοφοβία: Λόγοι και πρακτικές της Ακροδεξιάς

Η βίαιη επίθεση του χρυσαυγίτη Ηλία Κασιδιάρη σε βάρος δύο γυναικών πολιτικών της Αριστεράς αξιοποιήθηκε ως ένα κομβικής σημασίας γεγονός στην επικοινωνιακή στρατηγική της Χρυσής Αυγής από τη στιγμή της αναβάθμισης της δημόσιας της ορατότητας και στη συνέχεια της κοινοβουλευτικής της εκπροσώπησης. Μάλιστα, την επομένη του περιστατικού η Χρυσή Αυγή όχι μόνο δεν καταδίκασε το γεγονός, αλλά αντιθέτως υπεράσπισε την πράξη του Κασιδιάρη ως μια ακόμα εκδήλωση της υποτιθέμενης αντισυστημικότητας του νεοναζιστικού αυτού μορφώματος. Η επίθεση αυτή είχε επίσης διπλά συμβολικό χαρακτήρα καθώς αντανάκλασε τις απόψεις της Χρυσής Αυγής για την κοινωνική θέση των γυναικών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η σωματική τιμωρία που αυτόκλητα «επέβαλε» ο χρυσαυγίτης στις γυναίκες πολιτικούς λειτουργούσε παραδειγματικά για όλες τις υπόλοιπες που αμφισβητούν τους έμφυλους ρόλους οι οποίοι, κατά τη Χρυσή Αυγή, είναι φυσικά προκαθορισμένοι.

Σύμφωνα με το υλικό που είναι διαθέσιμο στον επίσημο ηλεκτρονικό ιστότοπο της Χρυσής Αυγής, οι γυναίκες είναι αποκλειστικά προορισμένες για να γίνουν μητέρες, σύζυγοι και «τροφοί» των μελών μιας εθνικιστικής οικογένειας. Προφανώς, σε αυτό το ιδεολογικό έδαφος τα μέλη της Χρυσής Αυγής και οι υποστηρικτές της νομιμοποιούν τη βία και τις εκατοντάδες επιθέσεις σε βάρος μεταναστών/στριών αλλά και σε βάρος μελών της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας.

Όπως υπογραμμίζουν η Αλεξάνδρα Κορωναίου και ο Αλέξανδρος Σακελλαρίου, οι γυναίκες παίζουν έναν ρόλο-κλειδί στο ιδεολογικό οικοδόμημα του κόμματος, πράγμα που γίνεται προφανές και στις μέριμνες

ληνικό παράδοξο», 17/12/2015. Ανακτήθηκε από: https://www.huffingtonpost.gr/2015/12/17/koinonia-empfili-via_n_8737666.html

³¹ European Union, Special Eurobarometer 449. Gender-based Violence. Ανακτήθηκε από: https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2115_85_3_449_ENG

που λαμβάνονται ώστε να συγκροτηθεί ένα εθνικιστικό *habitus* για τις γυναίκες ριζωμένο στις ιδέες του αντιφεμινισμού, της οικογένειας και της πρωτοκαθεδρίας του έθνους.³²

Από αυτή τη σκοπιά, η πολιτική δραστηριοποίηση-ενασχόληση των γυναικών κρίνεται ως ασύμβατη με την υποτιθέμενη θηλυκή φύση τους. Βεβαίως, υπάρχουν γυναίκες μέλη της Χρυσής Αυγής, ωστόσο είναι ελάχιστες οι γυναίκες που έχουν αναλάβει πολιτικούς ρόλους.³³

32 Koronaiou, A. – Sakelariou, A. (2017). "Women and the Golden Dawn: Representing the Nationalist Habitus". *Gender and Education*, No. 29 (2), σ. 259.

33 Η πιο δημόσια αναγνωρίσιμη μεταξύ αυτών είναι η Ελένη Ζαρούλια, σύζυγος του αρχηγού της Χρυσής Αυγής Νίκου Μιχαολιάκου, η οποία είναι η μοναδική γυναίκα-μέλος της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της Χρυσής Αυγής. Γνωστή επίσης είναι και η κόρη τους, Ουρανία Μιχαολιάκου, η οποία παρουσιάζει εκπομπή για τη Χρυσή Αυγή στο Διαδίκτυο, ενώ επίσης συμμετέχει σε «δράσεις» της Χρυσής Αυγής και αυτοπροσδιορίζεται ως «ακτιβίστρια». Τον Ιούνιο του 2012 είχε προσαχθεί μαζί με ακόμα έξι μέλη της Χρυσής Αυγής έπειτα από μοτοπορεία της οργάνωσης στην οδό Πειραιώς, κατά τη διάρκεια της οποίας υπέστησαν ξυλοδαρμούς Πακιστανοί μετανάστες. Το ντοκιμαντέρ *Golden Dawn Girls* (2018) του Χόβαρ Μπουσνένς (Harvard Bustnes) επιχείρησε να καταγράψει τις στάσεις και τις αντιλήψεις τριών γυναικών που δραστηριοποιούνται πολιτικά στη Χρυσή Αυγή και οι οποίες συγχρόνως συνδέονται με τρία κεντρικά στελέχη του νεοναζιστικού μορφώματος με την ιδιότητα της κόρης, της συζύγου και της μητέρας. Ανακτήθηκε από: *Golden Dawn Girls* <https://goldendawngirlsdoc.com/>

Κοινωνικά δικαιώματα σε συνθήκες λιτότητας: Μια διαθεματική προσέγγιση

Ο **συνδυασμός ύφεσης,** μέτρων λιτότητας και η συνακόλουθη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και των παροχών κοινωνικής ασφάλισης έφερε έντονα αρνητικό αντίκτυπο για την πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας. Τα ποσοστά ανεργίας διπλασιάστηκαν μέσα στο διάστημα 2007-2012, ενώ προωθήθηκαν μεγάλης κλίμακας περικοπές στο μισθολόγιο στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, φέρνοντας τον μέσο όρο για τα ελληνικά μισθολόγια σε ιστορικά χαμηλά αλλά και σε χαμηλή θέση σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.¹ Η επιβεβλημένη, σχεδόν κατά πενήντα τοις εκατό περικοπή των εργατικών μισθών και η προσαρμογή μισθών και εργατικού κόστους στην ανταγωνιστικότητα² είχαν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία φτωχοποίηση ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο κοινωνικός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης έγινε έντονα αισθητός από τους/τις πιο ευάλωτους/ες. Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων οδήγησε στην περαιτέρω υποβάθμιση του επιπέδου ζωής αρκετών κοινωνικών κατηγοριών και στην αποδυνάμωση της κοινωνικής τους θέσης. Οι γυναίκες, η νεολαία, οι μετανάστες και οι μετανάστριες, τα άτομα με αναπηρίες, οι πάσχοντες/ουσες από ψυχικές ασθένειες, οι κρατούμενοι/ες καθώς και μειονοτικές κοινότητες όπως οι Ρομά αλλά και οι μουσουλμάνοι της Θράκης σηκώνουν δυσανάλογα το βάρος της κοινωνικής κρίσης και της διαδικασίας της προς τα πάνω αναδιανομής του πλούτου.

1 Clarke, J. – Asteris, H. – Sotiropoulos, D.A. (2015). Εισαγωγή στο: Clarke, J. – Huliaras, A. and Sotiropoulos, D.A.(eds). *Austerity and The Third Sector in Greece, Civil Society at the European Frontline*. Ashgate (UK): Southeast European Studies, 2015, σ. 3.

2 Βεργόπουλος, Κ., *Η ανάρρωση της σχέσης Ελλάδα-Ευρώπη*. Αθήνα: Πατάκης, 2012, σ. 58.

i. Ρομά

Εκτιμάται ότι περίπου 300.000 Ρομά³ ζουν στην Ελλάδα, αν και οι αριθμοί αυτοί μόνο κατά προσέγγιση μπορούν να προσδιοριστούν εξαιτίας του γεγονότος ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού των Ρομά δεν πολιτογραφείται. Σύμφωνα με τον διαδραστικό χάρτη οικισμών Ρομά, που δημοσιεύτηκε από τον Συνήγορο του Πολίτη,⁴ στην Ελλάδα υπάρχουν τριάντα εννιά μόνιμοι οικισμοί. Οι Ρομά συνιστούν μία από τις πιο περιθωριοποιημένες κοινωνικά μειονοτικές ομάδες που ζουν στην Ελλάδα. Οι Ρομά υφίστανται τόσο κοινωνικούς, όσο και θεσμικούς αποκλεισμούς και αντίστοιχες διακρίσεις. Ο βαθύτατα ριζωμένος κοινωνικός και θεσμικός ρατσισμός που υφίστανται οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στη θεσμική αδυναμία εκπόνησης ενός σχεδιασμού με απώτερο στόχο την κοινωνική τους ένταξη. Το γεγονός αυτό υπονομεύει κάθε προοπτική για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στις κοινότητές τους και για την περαιτέρω οικονομική και κοινωνική ανάπτυξή τους. Οι κυρίαρχοι ρατσιστικοί μύθοι εξακολουθούν να αναπαράγονται και να παρέχουν ιδεολογική νομιμοποίηση στον κοινωνικό ρατσισμό και στις διακρίσεις σε βάρος των Ρομά. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία οι Ρομά απολαμβάνουν αυτές τις συνθήκες ζωής ως «αντισυμβατικές» και απαλλαγμένες από τυπικές υποχρεώσεις και ότι οι ίδιοι αρνούνται την προοπτική της αλλαγής αυτών.⁵ Μέσα σε αυτές τις συνθήκες δεν είναι λίγες οι φορές που οι τοπικές Αρχές επιδιώκουν να εκτοπίσουν τις κοινότητες ή τους προσωρινούς οικισμούς, και αρκετές κοινότητες ζουν σε καθεστώς μόνιμης απειλής εκτοπισμού.⁶ Το δίχως άλλο, οι εκτεταμένες περικοπές στις δημόσιες δαπάνες για την κοινωνική πολιτική και τις πολιτικές ενσωμάτωσης κοινωνικών ομάδων που υφίστανται διακρίσεις και καταπίεση επηρεάζουν αρνητικά και τις κοινότητες Ρομά που ζουν

3 Rinne, S. (2002). 'The Situation of Roma in Greece'. *Dom Research Center*, No. 6, Spring-Summer. Ανακτήθηκε από: <http://www.domresearchcenter.com/journal/16/greece6.html>

4 Διαδραστικός Χάρτης των Οικισμών Ρομά. Ανακτήθηκε από: <https://www.synigoros.gr/maps?i=maps.el.maps>

5 Lena, D. (2001). "The Rom People in Greece". National Commission for the Human Rights in Greece, No. 6, September, σσ. 2-4. Ανακτήθηκε από: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH258/Divani_Tsiganoi.doc

6 Έπειτα από αλληπάλληλες απειλές εξώσεων, οι κάτοικοι του οικισμού Ρομά στο Νομισματοκοπείο (Χαλάνδρι) μετά από προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο Δικαιωμάτων της Χάγης (2014) πέτυχαν να εξασφαλίσουν την παραμονή τους στην περιοχή μέχρις ότου εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις για την ασφαλή μετεγκατάστασή τους.

στην Ελλάδα. Και σε αυτή την περίπτωση, η κοινωνική πολιτική που σχεδιάζεται και υλοποιείται κεντρικά από το κράτος αντλεί χρηματοδοτικούς πόρους από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Εν προκειμένω, το 2015 η Ελλάδα υιοθέτησε την Εθνική Στρατηγική για την Ενσωμάτωση των Ρομά χρησιμοποιώντας αποκλειστικά ευρωπαϊκή χρηματοδότηση.⁷

ii. ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα στην Ελλάδα

Αναφορικά με την κατάσταση της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας στην Ελλάδα, εντοπίζεται μία σημαντική αντίφαση: Από τη μία πλευρά, τα τελευταία τρία χρόνια έχουν συντελεστεί τομές στο επίπεδο της διεύρυνσης της θεσμικής ισότητας με την επέκταση του δικαιώματος για σύναψη Συμφώνου Συμβίωσης στα Ομόφυλα Ζευγάρια (2015) και με τη Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου (2017), ενώ από την άλλη, η έντονη κοινωνική κρίση που η λιτότητα έχει προκαλέσει επηρεάζει αρνητικά τις συνθήκες ζωής και εργασίας και των ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων ενισχύοντας τις κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος τους.

Ιστορικά, η ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα στην Ελλάδα έχει υποστεί θεσμικό και κοινωνικό ρατσισμό και βία. Η ομοερωτικότητα στην Ελλάδα έπαψε να κατηγοριοποιείται από ιατρικούς συλλόγους ως ψυχική ασθένεια μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '90, ενώ μέχρι το 1951 ήταν παράνομη. Διάφορες θεσμικές διακρίσεις σε βάρος των μελών της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας ίσχυαν μέχρι και πρόσφατα. Παρά τα όλα όσα συνέβαιναν, είναι γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια έχουν συντελεστεί σημαντικές αλλαγές σε θετική κατεύθυνση σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα αλλά και τις κοινωνικές αντιλήψεις. Οι μακρόχρονοι αγώνες του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος στην Ελλάδα αλλά και η σύνδεση και επαφή με το κίνημα δικαιωμάτων έχουν καταλυτική συνεισφορά σε αυτές τις αλλαγές. Το «Athens Pride», που διοργανώθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2005, όπως και στη συνέχεια το «Θεσσαλονίκη Pride» που διοργανώθηκε για πρώτη φορά το 2011, αλλά και άλλες οριζόντιες πρωτοβουλίες για τη διοργάνωση «Φεστιβάλ Υπερηφάνειας» στην Πάτρα, στην Κρήτη και αλλού έχουν επίσης συνεισφέρει καταλυτικά στη διεύρυνση της ορατότητας της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας και στη βελτίωση της κοινωνικής πρόσληψης των αιτημάτων και των διεκδικήσεών της.

7 Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Ανακτήθηκε από: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma-integration/greece/nationalstrategy/national_el.htm

Ανεξαρτήτως αυτών των θετικών εξελίξεων, η κοινωνική κρίση που η λιτότητα έφερε επηρέασε αρνητικά την πρόσβαση των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση. Ο αποκλεισμός από την εργασία είναι μία από τις σοβαρότερες διακρίσεις που υφίστανται. Τα διεμφυλικά άτομα είναι μεταξύ εκείνων που αντιμετωπίζουν τις σοβαρότερες διακρίσεις και αποκλεισμούς στην εργασία και την πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση. Όπως υπογραμμίζει η Πρόεδρος του Σωματείου Υποστήριξης Διεμφυλικών Μαρίνα Γαλανού, τα διεμφυλικά άτομα αντιμετωπίζουν πολλαπλές διακρίσεις στην εργασία εξαιτίας της εμφάνισής τους. Τα διεμφυλικά άτομα που εργάζονται επίσης υφίστανται διακρίσεις και συχνά αναγκάζονται να επιλέξουν θέσεις εργασίας που τους επιτρέπουν να είναι «αόρατα»· διαφορετικά, υπόκεινται σε ένα καθεστώς διαρκούς απειλής για απόλυση.⁸ Αντιστοίχως, τα διεμφυλικά άτομα υφίστανται διακρίσεις, ρατσισμό και βία και στην Εκπαίδευση. Δυστυχώς, τα τρανς παιδιά σε αρκετές περιπτώσεις δέχονται ενδοσχολική βία και κακοποιήσεις στο περιβάλλον του σχολείου, ενώ συχνά το ίδιο το σχολείο δεν μπορεί να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για επαρκή αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων.⁹

Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη του 2013, εκατοντάδες μέλη της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας δέχτηκαν βία λεκτική ή φυσική από ακροδεξιούς, νεοναζί και μέλη της Χρυσής Αυγής. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Ειδική Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη για τη ρατσιστική βία, η οποία καλύπτει ένα διάστημα αναφοράς από τις αρχές του 2012 ως τις 30 Απριλίου του 2013, διακόσιες ογδόντα μία υποθέσεις βίαιων επιθέσεων για λόγους φυλής, σεξουαλικού προσανατολισμού και θρησκείας έχουν καταγραφεί (οι διακόσιες πενήντα τρεις εξ αυτών συνέβησαν το 2012, δηλαδή τη χρονιά που η Χρυσή Αυγή απέκτησε κοινοβουλευτική παρουσία), ενώ μέλη της Χρυσής Αυγής κατηγορούνται ότι πραγματοποίησαν ή ότι εμπλέκονται σε εβδομήντα μία εξ αυτών.¹⁰

8 Γαλανού, Μ. (2014). *Ταυτότητα και έκφραση της ταυτότητας: Τυπολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*. Αθήνα: Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, σ. 44.

9 Η ιστορία της Α., μιας διεμφυλικής έφηβης της οποίας η ζωή απειλήθηκε όταν το 2014 δύο από τους συμμαθητές της στο επαγγελματικό λύκειο στο οποίο φοιτούσε επιχειρήσαν να την κάψουν, έγινε ευρύτερα γνωστή καθώς η Α. προσέφυγε στον Συνήγορο του Πολίτη, φωτίζοντας με σοκαριστικό τρόπο τις συνθήκες βίας που βιώνουν τα διεμφυλικά παιδιά.

10 Ο συνήγορος του Πολίτη (2013). *Το φαινόμενο της ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα και πώς αντιμετωπίζεται*. Αθήνα: Ειδική Έκθεση, Σεπτέμβριος, σ. 6.

iii. Πρόσφυγες

Σύμφωνα με την Έκθεση του Παρατηρητηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 2017, η Ελλάδα παραμένει στην πρώτη γραμμή της Ευρώπης αναφορικά με τις προκλήσεις γύρω από τη μετανάστευση και το άσυλο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εκτιμάται ότι περίπου εξήντα χιλιάδες αιτούντες άσυλο και μετανάστες/στρίες βρέθηκαν στην Ελλάδα το διάστημα 2015-2016.¹¹ Ήδη από το 2015, πολιτικοί και οικονομικοί πρόσφυγες από τη Συρία, το Κουρδιστάν, το Αφγανιστάν, το Πακιστάν, το Ιράν, το Ιράκ και τη Σομαλία εγκατέλειψαν τις χώρες τους αναζητώντας καλύτερες και πιο ασφαλείς συνθήκες ζωής. Η υπογραφή της συμφωνίας μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης, Τουρκίας και Ελλάδας στις 18 Μαρτίου του 2016, υπηρετώντας το σκοπό της «διαχείρισης των προσφυγικών ροών» και του κλεισίματος των συνόρων, είχε ως αποτέλεσμα χιλιάδες πρόσφυγες να εγκλωβιστούν στην Ελλάδα, στοιβαγμένοι σε hot spots, κέντρα κράτησης και καταυλισμούς (camps) εκτός αστικού ιστού, απομονωμένοι και με ελάχιστη προσβασιμότητα σε δομές και υπηρεσίες.¹² Δύο χρόνια μετά, η εφαρμογή των όρων της Συμφωνίας είχε επίσης ως αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό περίπου δεκατριών χιλιάδων ανθρώπων στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, σύμφωνα με τα στοιχεία ανθρωπιστικών μη κυβερνητικών οργανώσεων που έχουν έδρα και στην Ελλάδα.¹³

Οι διαχειριστικές πολιτικές που υιοθέτησε η ελληνική κυβέρνηση για το προσφυγικό ζήτημα αντανακλούν, μεταξύ άλλων, και μία εμβληματική αλλαγή στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας: Πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία απόσυρσης του κράτους και μεταφοράς ευθύνης σε μη κυβερνητικούς οργανισμούς που έχουν

11 Human Rights Watch, Greece. Ανακτήθηκε από: <https://www.hrw.org/europe/centralasia/greece>

12 Kosyfologou, A. – Giorgos, V. (2018). "The Rise of Bottom-up Solidarity Alternatives in the Times of the Ongoing Societal Crisis in Greece: The City Plaza Immigrants Housing Project in Athens and the Social Solidarity Medical Centre of Thessaloniki", στο: Lang, M. – König, C. D. – Regelman, A.-C.. "Alternatives in a World of a Crisis, Global Working Group Beyond Development", στο: Rosa Luxemburg Stiftung, No. 9, April 2018, σ. 224.

13 Η Διεθνής Αμνηστία, το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, η Solidarity Now, το Ελληνικό Φόρουμ Προσφύγων, το Δίκτυο Μέλισσα και το Human Rights Watch σε κοινή συνέντευξη Τύπου, στις 20 Μαρτίου του 2018, κατήγγειλαν τη συμφωνία ως αιτία της πρωτοφανούς ανθρωπιστικής κρίσης, ζητώντας επίσης τη μη τήρηση της αρχής της επαναπροώθησης και αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής για τους πρόσφυγες. Βλ. Στάικος, Α. «Ανθρωπιστικές οργανώσεις πυροβολούν τη συμφωνία», 20/3/2018. Ανακτήθηκε από: <http://gr.euronews.com/2018/03/20/athina-dyo-xronia-apo-tin-simfonia-ee-tourkias-mko-kataggeloun-tin-simfonia>

αναλάβει την ευθύνη για τη διοίκηση και λειτουργία των καταυλισμών και των υπόλοιπων δομών. Με άλλα λόγια, η ανάδυση του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα έγινε η αφετηρία για την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών διαχείρισης σε συνθήκες κρίσης, βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο των οποίων είναι η ολοένα και μεγαλύτερη υποβάθμιση του ρόλου του κράτους στο σχεδιασμό και στην ανάληψη της ευθύνης για την υλοποίησή τους.

Συγχρόνως, η συμφωνία μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης, Τουρκίας και ελληνικής κυβέρνησης, η καθιέρωση νέων διαδικασιών χορήγησης ασύλου, η αθέτηση των δεσμεύσεων κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχέση με τις οικογενειακές επανενώσεις, αλλά και η πολιτική που υιοθετήθηκε για την στέγαση των προσφύγων σε κλειστά ή ανοιχτά κέντρα υποδοχής και καταυλισμούς –τα περισσότερα απομακρυσμένα και εκτός αστικού ιστού– συναποτελούν ένα σώμα στρατηγικών διαχείρισης της ανθρωπίνης ζωής σε συνθήκες κοινωνικής κρίσης με έντονα πειθαρχικό και βιοπολιτικό χαρακτήρα.

ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΥΣ

Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, σχεδόν το μισό του πληθυσμού των νεοαφιχθέντων/εισών στην Ελλάδα είναι γυναίκες και παιδιά. Κατά κανόνα, οι άντρες ταξιδεύουν πρώτοι προς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι γυναίκες με τα παιδιά ακολουθούν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα αρκετές γυναίκες με τα παιδιά τους να αναγκάζονται να ταξιδεύουν μόνες, γεγονός που τις εκθέτει σε πολλούς κινδύνους.¹⁴

Επιτόπιες έρευνες και εκτιμήσεις κινδύνου (risk assessments), που έχουν διεξαχθεί σε κέντρα υποδοχής και στέγασης προσφύγων σε ολόκληρη την Ελλάδα, αναδεικνύουν αναβαθμισμένους κινδύνους για τις γυναίκες που διαβιούν σε αυτά. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα του Refugees Rights Project, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν τον Ιανουάριο του 2017, ένα ποσοστό σαράντα έξι τοις εκατό των γυναικών που διαμένουν σε καταυλισμούς δήλωσε ότι δεν αισθάνεται ασφάλεια σε αυτούς, ενώ το εξήντα εννιά τοις εκατό δήλωσε ότι διαμένει

.....

14 In Greece Refugee Women and Children in Limbo, available at: <https://www.reuters.com/article/us-refugee-day-greece-women/in-greece-refugee-women-andchildren-live-in-limbo-idUSKBN19A1K>

σε σκηνές και άλλα πρόχειρα καταλύματα, που δεν διαθέτουν ασφαλή κλειδαριά.¹⁵ Η Διεθνής Αμνηστία έχει επίσης υπογραμμίσει τις συνθήκες υψηλού κινδύνου οι οποίες πλήττουν τις γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια, που ζουν στα κέντρα στέγασης προσφύγων.¹⁶ Αντιστοίχως, και η Επιτροπή για τις Γυναίκες Πρόσφυγες (Women Refugee Commission) επισημαίνει ότι οι γυναίκες που ζουν σε κέντρα στέγασης προσφύγων συχνά αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο να υποστούν έμφυλη βία.¹⁷ Επιπροσθέτως, οι γυναίκες πρόσφυγες έχουν περιορισμένη προσβασιμότητα σε υπηρεσίες υγείας, γυναικολογικές εξετάσεις καθώς και σε υπηρεσίες συμβουλευτικής σε σχέση με τον οικογενειακό προγραμματισμό. Οι έγκυες γυναίκες αντιμετωπίζουν επίσης αρκετές δυσκολίες κατά τη διάρκεια του τοκετού ελλείψει κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης και χωρίς μεταφραστική/στρια για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας με το ιατρικό προσωπικό κατά τη διάρκεια της γέννας.¹⁸

iv. Ψυχική υγεία

Τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας συχνά αντιμετωπίζουν αυξημένους κινδύνους οικονομικής δυσχέρειας, ανεργίας, πρόωρης συνταξιοδότησης και χαμηλού εισοδήματος.¹⁹ Στην περίπτωση της Ελλάδας, η οικονομική ύφεση και η κοινωνική κρίση έχουν επηρεάσει το επίπεδο υγείας του πληθυσμού, επιδεινώνοντας τη σωματική και ψυχική

15 Διαθέσιμο στο: <http://refugeerights.org.uk/reports/>

16 Greece: Refugee Women and Girls Coping with Fear and Violence in the Camps. Ανακτήθηκε από: <https://www.amnesty.ie/greece-refugee-women-coping-fear-violence-camps/>

17 Stranded in Greece, Women Refugees Live with Fear and Hunger. Ανακτήθηκε από: <https://www.newsdeeply.com/refugees/articles/2017/03/17/stranded-in-greece-women-refugees-live-with-fear-and-hunger>

18 Η *Guardian* φιλοξένησε ρεπορτάζ με θέμα τις εμπειρίες τοκετού γυναικών προσφύγων που γέννησαν σε δημόσια νοσοκομεία στην Ελλάδα. Η έλλειψη κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης, η απουσία μεταφραστών/στριών και οι ελλείψεις στη λειτουργία και στις υποδομές των δημόσιων νοσοκομείων καταγράφηκαν ως πηγές των σοβαρών δυσκολιών που έχουν αντιμετωπίσει γυναίκες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια του τοκετού τους στην Ελλάδα. Επίσης, κάποιες κατήγγειλαν ότι εξαιτίας του γλωσσικού εμποδίου και της δυσκολίας στην επικοινωνία υποβλήθηκαν σε ιατρικές επεμβάσεις χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Βλ. *Greek Hospitals Deepen Trauma for Refugee Women Giving Birth*. Ανακτήθηκε από: <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2016/dec/19/greek-hospitals-deepen-trauma-for-refugee-women-giving-birth>

19 Knap, M. (2012). "Mental Health in the Age of Austerity", στο: *EBMH Notebook*, 12 April 2012. Ανακτήθηκε από: <https://www.kcl.ac.uk/ioppn/depts/hspr/research/khe/latest/MHinausterity.pdf>

υγεία και πλήττοντας τον γενικό πληθυσμό σε ψυχολογικό επίπεδο.²⁰ Σε έρευνα που διενέργησε η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία το 2014, το 4,7% είχε περιγράψει την ψυχολογική του κατάσταση ως καταθλιπτική.²¹ Αντιστοίχως, ποσοτική έρευνα που διεξήχθη το 2015 από τον οργανισμό diaNEOsis σε συνεργασία με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με σκοπό τη χαρτογράφηση του επιπέδου υγείας του πληθυσμού και της χρήσης και προσβασιμότητας στις δομές υγείας που λειτουργούν στη χώρα κατέγραψε την επιδείνωση της κατάστασης υγείας του πληθυσμού και ειδικότερα της ψυχικής υγείας, τη λήψη μειωμένης ιατρικής περίθαλψης ειδικά για τους άνεργους/ες και συνταξιούχους/ες, την προβληματική πρόσβαση στο φάρμακο και τις υψηλές ιδιωτικές ιατρικές δαπάνες.²² Οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία υπέστησαν εκ νέου μείωση στον κρατικό προϋπολογισμό του 2018, με την υψηλότερη μείωση να αφορά τις δαπάνες για το ΕΟΠΥΥ (μείωση της τάξης του εξήντα οχτώ τοις εκατό).²³

Αναμφίβολα, οι μεγάλες περικοπές στους τομείς της φροντίδας και του κοινωνικού κράτους έχουν υποβαθμίσει την ποιότητα ζωής των ψυχικά ασθενών. Ταυτοχρόνως, η συρρίκνωση των δαπανών για την υγεία θέτει ανυπέρβλητα εμπόδια για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών υγείας, και ειδικότερα στον τομέα της ψυχικής υγείας υπονομεύει τις προσπάθειες για την ανάπτυξη εναλλακτικών προσεγγίσεων στη θεραπεία της ψυχικής υγείας και στη λειτουργία και διαμόρφωση ανοιχτών δομών στην κατεύθυνση της αποασυλοποίησης.²⁴

v. Αναπηρία

Παρά το ότι η Ελλάδα έχει επικυρώσει όλες τις διεθνείς συνθήκες αναφορικά με την ευθύνη εξασφάλισης της προσβασιμότητας των Ατόμων

20 Chryssochoou, X. – Papastamou, S. – Prodromitis, G. (2013). "Facing the Economic Crisis Greece: The effects of grievances, real and perceived vulnerabilities towards the crisis". *Journal of Social Sciences*, σ. 45.

21 Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία. Έρευνα υγείας 2014. Ανακτήθηκε από: <https://bit.ly/2MoNcpr>

22 diaNEOsis. «Η υγεία των Ελλήνων στα χρόνια ης κρίσης», , Απρίλιος 2015. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/research/greek_health/

23 Βέργου, Ντ. «Ο προϋπολογισμός φέρνει ψαλίδι στις δαπάνες υγείας». *Εφημερίδα των Συντακτών*, 31/12/2017. Ανακτήθηκε από: <http://www.efsyn.gr/arthro/o-proypologismos-fernei-psalidi-stis-dapanes-ygeias>

24 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του προγράμματος Ψυχαργός, το οποίο προέβλεπε την περίθαλψη σε ανοιχτού τύπου δομές και που υποχρηματοδοτείται από το 2009.

με Αναπηρία (ΑμεΑ) στις υπηρεσίες υγείας, στην εργασία και στην εκπαίδευση, η οικονομική ύφεση, οι ελλείψεις σε υποδομές και τα μέτρα της λιτότητας επηρεάζουν αρνητικά την ποιότητα ζωής και πλήττουν τα δικαιώματα των ΑμεΑ υποβαθμίζοντας την κοινωνική τους θέση. Η γενική υποβάθμιση των υπηρεσιών υγείας και των δημόσιων υποδομών έχει επίσης σοβαρό αντίκτυπο στην ποιότητα ζωής των ΑμεΑ. Και σε αυτή την περίπτωση η έμφυλη διάσταση επιδρά στην εκδήλωση των συνεπειών της κρίσης. Οι γυναίκες με αναπηρίες εμφανίζονται να θίγονται περισσότερο σε σύγκριση με τους άντρες από τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας, με ποσοστά 45, 3% και 35,9% αντιστοίχως για το 2014.²⁵

Επιπλέον, η κοινωνικοοικονομική στήριξη και η παροχή επιδομάτων παραμένουν εξαρτημένες από μακρόχρονες διαδικασίες επαναλαμβανόμενων ιατρικών ελέγχων και πιστοποίησης της αναπηρίας. Η αυστηροποίηση των ιατρικών ελέγχων και «πιστοποιήσεων» της αναπηρίας αποτελεί μέρος του υποτιθέμενου εξορθολογισμού του κοινωνικού κράτους στο πλαίσιο των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας. Οι νεοφιλελεύθεροι λόγοι που παρήχθησαν με απώτερο στόχο την απόδοση ηθικής και ιδεολογικής νομιμοποίησης στις περικοπές στις δημόσιες δαπάνες για την κοινωνική φροντίδα «κατηγορούσαν» το κράτος πρόνοιας ότι συνέβαλε στη δημοσιονομική κρίση και στο χρέος.

25 Academic Network of European Disability Experts. European Semester 2016-2017, σ. 7. Ανακτήθηκε από: <http://www.disability-europe.net/country/greece>

Ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης: Ορατές και λανθάνουσες κοινωνικές αλλαγές

Η **λιτότητα έχει λειτουργήσει** ως ένας μηχανισμός υπονόμησης της ισότητας και ενίσχυσης των έμφυλων και φυλετικών διακρίσεων από την αρχή της εφαρμογής της. Η όξυνση των έμφυλων και φυλετικών ανισοτήτων ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης της κοινωνικής πολιτικής αντανακλάται στις εργασιακές σχέσεις και στην οικογένεια, και ταυτοχρόνως γίνεται έντονα ορατή ως μία βαθύτατα επιδραστική διαδικασία αποδιάθρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, της ισότητας και του αξιακού πλαισίου εντός του οποίου τα τελευταία ευδοκίμησαν.

Ιστορικά, η έμφυλη ισότητα έχει αποτελέσει παράγοντα εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας αποσταθεροποιώντας κυρίαρχες πατριαρχικές αξίες σε μία αρκετά παραδοσιακή κοινωνία. Η μαζική είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία και την ανώτατη εκπαίδευση, η εξάλειψη των θεσμικών διακρίσεων φύλου στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου το 1986, η αναγνώριση του κεντρικού ρόλου της Αριστεράς στους αγώνες για δημοκρατία αναγνωρίζονται ως κεντρικά επιτεύγματα της λεγόμενης Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας,¹ η οποία είχε περιγραφεί και ως η πιο «πραγματική» δημοκρατία που υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα. Η περίοδος αυτή έχει αναγνωριστεί ως μία περίοδος συνολικού προοδευτικού μετασχηματισμού έπειτα από μια μακρόχρονη περίοδο εμφύλιου πολέμου, μετεμφυλιακής καχεκτικής δημοκρατίας και επταετούς δικτατορίας.

Ωστόσο, αν και αυτή η δημοκρατική πρόοδος βρέθηκε σε κρίση

.....

1 Τυπικά, η περίοδος αυτή έχει αφηγηρία το 1975. Η έναρξη της οικονομικής ύφεσης και η συνακόλουθη εφαρμογή μέτρων λιτότητας μπορεί να τοποθετούν τα τέλη της περιόδου αυτής το 2009-2010.

πολύ πριν από το ξεκίνημα της δημοσιονομικής κρίσης και την εισαγωγή της χώρας σε προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής, ο κοινωνικός αντίκτυπος του μετασχηματισμού αυτού έγινε ορατός κυρίως κατά την περίοδο της εφαρμογής των μέτρων λιτότητας. Από τη σκοπιά αυτή, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η υποβάθμιση των εργατικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, η κρατική καταστολή και η αστυνομική βία λειτούργησαν και σε ένα επίπεδο συμβολικής άρνησης των προοδευτικών κατακτήσεων των προηγούμενων γενεών, των εργαζομένων και των γυναικών.

Η υποτίμηση της εργασίας ως μέσο νεοφιλελεύθερης ρύθμισης της παραγωγής και της εργατικής δύναμης είχε έναν πολύ αρνητικό κοινωνικό και ψυχολογικό αντίκτυπο στο σύνολο του πληθυσμού. Η ανεργία, η σπάνη των νέων θέσεων εργασίας, ο εγκλωβισμός σε μία θολή ζώνη μεταξύ ανεργίας και επισφαλούς υποαμειβόμενης και συχνά ανασφάλιστης εργασίας έχουν προκαλέσει μια διάχυτη αίσθηση κοινωνικής απογοήτευσης και έλλειψης αυτοπεποίθησης, που τη συμμερίζονται μεγάλα τμήματα της νεολαίας και γυναίκες.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία λειτούργησε ως παράγοντας χειραφέτησης, συμβάλλοντας στο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Από αυτή τη σκοπιά, η υψηλότερη ανεργία των γυναικών ή η απασχόλησή τους σε ευέλικτες μορφές δυνητικά επιδρά αρνητικά στην κοινωνική τους θέση απωθώντας τις στην ιδιωτική σφαίρα και ενισχύοντας εκ νέου έναν πιο παραδοσιακό έμφυλο καταμερισμό. Η νεοφιλελεύθερη μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων απειλεί, μεταξύ άλλων, την επαγγελματική σταδιοδρομία και εξέλιξη των γυναικών και της νεολαίας. Τα παραδείγματα είναι πολλά και αντιπροσωπευτικά. Δεν είναι λίγες οι γυναίκες επιστήμονες-ελεύθερες επαγγελματίες, οι οποίες, επειδή δεν μπορούν να ανταποκριθούν στα έξοδα της διατήρησης ενός ανεξάρτητου γραφείου, αναγκάζονται να μεταφέρουν την εργασία τους στο σπίτι. Το γεγονός αυτό τις φέρνει αντιμέτωπες με μία κατάσταση σταδιακής συγχώνευσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή τους ζωή. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, συχνά δυσκολεύονται να ανταποκριθούν επαρκώς στις απαιτήσεις του επαγγέλματός τους, καθώς η εργασία τους διακόπτεται διαρκώς από οικιακά καθήκοντα και ευθύνες φροντίδας.

Αντιστοίχως, στο επίπεδο της ρύθμισης των ενδοοικογενειακών

σχέσεων και του καταμερισμού των έμφυλων ρόλων παρατηρούνται αλλαγές και μετατοπίσεις. Τα οικονομικά προβλήματα και η ανεργία αποτελούν συχνά πηγές ενδοοικογενειακών συγκρούσεων. Η έλλειψη σταθερού εισοδήματος και η ψυχοφθόρα προσπάθεια για οικονομική επιβίωση διαταράσσουν την ποιότητα ζωής του κάθε ατόμου. Η διαρκής αναζήτηση εργασίας αλλά και οι εναλλαγές σε θέσεις εργασίας προκαλούν σωματική και ψυχολογική εξάντληση και αισθήματα βαθιάς απογοήτευσης και προσωπικής αποτυχίας. Επιπλέον, η διαδεδομένη –ιδιαιτέρως μεταξύ των νέων– ετεροαπασχόληση έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή απώλεια επαγγελματικών δεξιοτήτων και την αποειδίκευση. Αυτή η άρνηση των προσδοκιών της νεολαίας για επαγγελματική σταδιοδρομία και προσωπική ανάπτυξη αποθαρρύνει νέες γυναίκες και νέους άντρες από το να κάνουν οποιονδήποτε μακροπρόθεσμο σχεδιασμό για τη ζωή τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών, ανεργίας ή υποαμειβόμενης και ασταθούς εργασίας, αναγκάζονται να παραμένουν στην οικογενειακή στέγη. Οι συνθήκες αυτές τούς αποστερούν από οποιαδήποτε αξίωση για ιδιωτικότητα και σταθερότητα στην προσωπική τους ζωή.

Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική εμπειρία της κρίσης έχει γίνει το εφιαλτήριο για την ανάδυση νέων μορφών ενδοοικογενειακής οργάνωσης και καταμερισμών. Η συγκατοίκηση είναι μια μορφή κατοίκησης που μέχρι πρόσφατα ήταν λιγότερο διαδεδομένη στην Ελλάδα – εάν δεν αφορούσε περιπτώσεις φοιτητών και φοιτητριών που σπουδάζουν μακριά από την πόλη τους· σήμερα φαίνεται ότι αποτελεί επιλογή για νέους και νέες που θέλουν να μοιραστούν τα οικονομικά βάρη και τις δυσκολίες της ζωής μέσα σε ένα καθεστώς κοινωνικής κρίσης. Αυτό το πρότυπο οργάνωσης της καθημερινότητας, που προσεγγίζει πλευρές της ζωής μιας κοινότητας, έχει αναπόφευκτα μετασχηματιστική επίδραση και στον κυρίαρχο έμφυλο καταμερισμό ρόλων αποσταθεροποιώντας τον. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις, είναι οι ίδιες οι δύσκολες συνθήκες που η κοινωνική κρίση διαμόρφωσε οι οποίες απαιτούν έναν πιο ισότιμο καταμερισμό στα οικιακά καθήκοντα και στη φροντίδα: Τα κυλιόμενα ωράρια εργασίας, οι καθυστερήσεις στις πληρωμές και άλλα προβλήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα με τη συνεργασία. Προφανώς, σε σχέση με τα προηγούμενα, ανοιχτή παραμένει η υπόθεση αναφορικά με τη δυνητική εκδήλωση συντηρητικών τάσεων σε κομμάτια της

νεολαίας μέσα από την αναζήτηση της σταθερότητας σε πιο παραδοσιακές μορφές ενδοοικογενειακών σχέσεων και στο γάμο μέσα στις ρευστές συνθήκες που η κοινωνική κρίση έχει διαμορφώσει. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ή να διαψεύδουν μία τέτοια υπόθεση.

ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΒΙΑ

Η δυνητική απάντηση στην εύλογη ερώτηση «Είναι η λιτότητα πηγή της όξυνσης της έμφυλης βίας;» είναι διφορούμενη και σύνθετη και στην περίπτωση της Ελλάδας. Η έλλειψη επαρκών στοιχείων και κάποιας πανελλαδικής εμβέλειας έρευνας για την έμφυλη βία δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την ανάλυση της κατάστασης. Διαφορετικές ευρωπαϊκές και διεθνείς πηγές (Ευρωβαρόμετρο και άλλες) καταδεικνύουν μία τάση αύξησης των ποσοστών της έμφυλης βίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης· ωστόσο, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι οι καταγραφές αυτές μπορεί να εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά ακριβώς γιατί η έμφυλη βία έγινε περισσότερο ορατή στην Ελλάδα και καταγγέλλεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε αντίθεση με το παρελθόν, όταν οι εκδηλώσεις έμφυλης βίας αποσιωπούνταν ή, ακόμα χειρότερα, ήταν αποδεκτές και κανονικοποιημένες. Οι φεμινιστικοί αγώνες για την εξάλειψη της έμφυλης βίας, η πρόοδος της γυναικείας χειραφέτησης, η ανάπτυξη του ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για την αντιμετώπισή της το 2006 και η δημιουργία δομών για την αντιμετώπιση και την εξάλειψή της –παρά τις ανεπάρκειές τους– οπωσδήποτε συνέβαλαν στη μεγαλύτερη ορατότητα του φαινομένου.

Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι τα οικονομικά προβλήματα αποτελούν, μεταξύ άλλων, πηγή αποσταθεροποίησης και ρευστοποίησης κυρίαρχων ταυτοτήτων και ως εκ τούτου η άσκηση έμφυλης και φυλετικής βίας εκδηλώνεται και νομιμοποιείται από τα υποκείμενα που την ασκούν ως επιτέλεση αρρενωπότητας σε ένα κοινωνικό πλαίσιο που παραμένει κυριαρχούμενο από πατριαρχικές αξίες. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η έμφυλη βία δεν παράγεται ευθέως από την κοινωνική κρίση· ωστόσο, μέσα σε αυτό το πλαίσιο εκδηλώνεται με μεγαλύτερη ένταση.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η γενική αναταραχή που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια των οχτώ χρόνων μόνιμης λιτότητας υπήρξε κατά έναν τρόπο και πηγή μιας γενικής «αναταραχής φύλου» υπό την έννοια ότι σε κάποιες περιπτώσεις αμφισβητήθηκαν κυρίως έμφυλα στερεότυπα καθώς ο παραδοσιακός έμφυλος καταμερισμός αποδείχτηκε ανεπαρκής μέσα στις απαιτητικές συνθήκες της κοινωνικής κρίσης. Επιπλέον, μέσα στις κοινωνικές συνθήκες που η κρίση διαμόρφωσε επιδίδονται πιο συνεργατικές και συλλογικές λύσεις σε κοινά προβλήματα, γεγονός που συχνά οδηγεί και στον αναπροσδιορισμό του ενδοοικογενειακού καταμερισμού ρόλων, ειδικότερα για τις νεότερες γενιές. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου νέοι γονείς μοιράζονται με άλλους/ες τις ευθύνες φροντίδας των παιδιών τους διαμορφώνοντας επίσης έναν κοινοτικού χαρακτήρα τρόπο ζωής.

Τέλος, η πιο ενδιαφέρουσα και απρόσμενα θετική συνέπεια της κοινωνικής κρίσης συνδέεται με την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής της νεολαίας και των γυναικών και με την ανάδυση νέων πιο οριζόντιων μορφών συλλογικής δράσης. Οι γυναίκες και η νεολαία βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή των αντιμνημονιακών αγώνων, ιδιαίτερος κατά την πρώτη περίοδό τους (2010-2012). Αντιστοίχως, η κρίση της συλλογικής εκπροσώπησης και η αδυναμία των παραδοσιακών δομών συνδικαλιστικής εκπροσώπησης στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα να εκπροσωπήσουν τις ανάγκες και τα αιτήματα των εργαζομένων στις νέες επισφαλέστερες συνθήκες εργασίας είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδυση νέων πιο οριζόντιων και συμπεριληπτικών μορφωμάτων, πρωτοβάθμιων σωματείων και άλλων, όπου οι γυναίκες και η νεολαία αναλαμβάνουν κεντρικούς ρόλους.

Η οργάνωση της αλληλεγγύης από την αρχή της κοινωνικής κρίσης μέχρι και την ανάδυση του προσφυγικού ζητήματος αποτελεί επίσης έναν τομέα κοινωνικής αυτοοργάνωσης στον οποίο οι γυναίκες ως κατηγορία εμφανίζονται να πρωταγωνιστούν. Ένα αντεπιχείρημα στην υπόθεση ότι η μαζική συμμετοχή των γυναικών στην οργάνωση της αλληλεγγύης μέσα στην κοινωνική κρίση αντανakλά στερεότυπα για το «κοινωνικό φύλο» της φροντίδας είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες έχουν αναλάβει κεντρικούς πολιτικούς ρόλους και σε μορφές αλληλεγγύης που έχουν έντονα ακτιβιστικό χαρακτήρα και είναι δυνάμει συγκρουσιακές,

όπως οι περιπτώσεις των καταλήψεων στέγης ή των πρωτοβουλιών ενάντια στους πλειστηριασμούς.

Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, η μαζική συμμετοχή γυναικών σε κινηματικές διεκδικήσεις κατά την περίοδο της κρίσης λειτούργησε και ως εφαλτήριο μιας χειραφετησιακής διαδικασίας, στο πλαίσιο της οποίας μετασχηματίστηκαν κυρίαρχοι έμφυλοι ρόλοι και καταμερισμοί σε μικρότερες κοινότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κινήματος ενάντια στις εξορύξεις στην Ιερισσό της Χαλκιδικής. Νέες και μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή του αντιεξορυκτικού κινήματος οργανώνοντας συνελεύσεις και συντονισμούς και συμμετέχοντας σε συγκρούσεις με την αστυνομία περιγράφουν την εμπειρία της συμμετοχής τους ως βαθύτατα μετασχηματιστική. Όπως χαρακτηριστικά είχε πει για αυτό το θέμα η Μ. μιλώντας για την εμπειρία της συμμετοχής στο κίνημα κατά των εξορύξεων το 2013:

«Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει χώρος και χρόνος για προσωπική ζωή. Αυτός ο αγώνας μάς αλλάζει όλους, γυναίκες και άντρες. Όταν γυρίσουμε στο σπίτι, θα ξαναγνωριστούμε».²

2 Δασκαλοπούλου, Ντ. (2013). «Ο φεμινισμός που δε λέει το όνομά του». Αυγή, 23/5/2013.

Ανάλυση και σκέψεις για μια φεμινιστική στρατηγική

ι. Η αντίσταση στη λιτότητα ως μία μετασχηματιστική συλλογική εμπειρία

Το σύνθημα «Στις τράπεζες λεφτά, στη νεολαία σφαίρες», το οποίο ακούστηκε τις μέρες που ακολούθησαν τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό Επαμεινώνδα Κορκονέα στις 6/12/2008, εξέφραζε βαθύτερες κοινωνικές ανησυχίες της νεολαίας μέσα στις συνθήκες της αναδυόμενης κρίσης. Η εξέγερση του Δεκέμβρη έγινε ο καθρέφτης της συλλογικής απογοήτευσης και της οργής μεγάλου τμήματος της νεολαίας μπροστά στην κρίση του πολιτικού συστήματος, τη διαφθορά, τη διαφαινόμενη οικονομική κρίση, την ανεργία και τον κρατικό αυταρχισμό.

Περίπου τρεις βδομάδες αργότερα, η επίθεση με βιτριόλι που δέχτηκε η Γενική Γραμματέας της Παναττικής Ένωσης Καθαριστών/στριών και Οικιακού Προσωπικού και εργαζόμενη στην εταιρεία ενοικίασης προσωπικού ΟΙΚΟΜΕΤ Κωνσταντίνα Κούνεβα κινητοποίησε ένα μεγάλο κύμα διαμαρτυρίας ενάντια στην εργοδοτική βία και αυθαιρεσία κάνοντας ορατές τις πιο ακραίες μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας των μεταναστών και μεταναστριών στην Ελλάδα.¹ Επιπλέον, η υπόθεση της

.....
1 Τον Ιούλιο του 2013, το Μονομελές Πρωτοδικείο Πειραιά επέβαλε στην ΟΙΚΟΜΕΤ πρόστιμο διακοσίων πενήντα χιλιάδων ευρώ καταλογίζοντάς της ευθύνες για την επίθεση, η οποία χαρακτηρίστηκε εργατικό ατύχημα. Ωστόσο, το 2016, το Μονομελές Εφετείο του Πειραιά έκρινε ότι δεν αποδεικνύεται η ευθύνη της εταιρείας και ακύρωσε την πρωτόδικη απόφαση. Η ευρωβουλευτής (από το 2014) Κούνεβα, η οποία έχει προσβάλει την απόφαση του Εφετείου, είχε δηλώσει μετά την ανακοίνωσή της:

«Αυτή η απόφαση στέλνει στην κοινωνία το μήνυμα ότι η εργοδοσία είναι πανίσχυρη κι ότι μπορεί να τιμωρεί τη συνδικαλιστική δράση, χωρίς καμία συνέπεια. Αφού και εγώ, ευρωβουλευτής σήμερα, δεν κατάφερα να δικαιωθώ, είναι μάταιο να παλεύουν οι εργαζόμενοι. Η ασυδοσία των εργολάβων θα μεγαλώσει. Ακόμα και σήμερα απειλούν τους εργαζόμενους ότι θα έχουν τη δική μου τύχη, εάν δεν συμμορφωθούν, όπως έγινε πριν από λίγες βδομάδες στον ΗΣΑΠ. Ε, λοιπόν, ούτε η εργοδοσία είναι πανίσχυρη, ούτε οι εργαζόμενοι ανίσχυροι. Πρέπει να

Κούνεβα έφερε στο φως με σοκαριστικό τρόπο στοιχεία για τις μορφές έμφυλης βίας που ασκούνται σε βάρος γυναικών μεταναστριών οι οποίες ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα, καθώς και τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στον τομέα της καθαριότητας, στον οποίο οι γυναίκες εργαζόμενες αποτελούν πλειονότητα. Ακόμη, ανέδειξε την πρωτοφανή αδυναμία του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος να εκφράσει τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις σημαντικού τμήματος των εργαζομένων, θέτοντας την επιτακτική ανάγκη αναζήτησης νέων συμπεριληπτικότερων μορφών συλλογικής εκπροσώπησης και διεκδίκησης.

Τα δύο αυτά γεγονότα υπήρξαν εμβληματικά υπό την έννοια ότι αντανakλούσαν τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις λανθάνουσες μετατοπίσεις που χαρακτήρισαν την περίοδο από την έναρξη της οικονομικής ύφεσης: από τη μια, τη φτωχοποίηση, τον κρατικό αυταρχισμό και την καταστολή καθώς και τις απόπειρες της Ακροδεξιάς να κεφαλαιοποιήσει τη γενική κοινωνική δυσарέσκεια που προκλήθηκε μέσα στην κρίση, κι από την άλλη, την ανάδυση ενός μαζικού ριζοσπαστικού κινήματος με πρωτότυπες στρατηγικές και νέες μορφές οργάνωσης και διεκδίκησης και με το στόχο της πολιτικής έκφρασης των αιτημάτων του.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το αντιμνημονιακό κίνημα εξέφρασε επίσης μεταϋλιστικά αιτήματα και αιτήματα συνολικής αλλαγής της κοινωνίας, όπως, για παράδειγμα, το αίτημα για «πραγματική δημοκρατία», που εκφράστηκε στο Κίνημα των Πλατειών την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2011 και που υπήρξε «ομόλογο» εκείνου των Indignados στην Ισπανία.

Τα ζητήματα της έμφυλης και φυλετικής ανισότητας επίσης αναδείχτηκαν ως σημαντικές πλευρές των κοινωνικών συνεπειών της λιτότητας: Οι υποθέσεις της σύλληψης, δημόσιας διαπόμπευσης και εξαναγκαστικής υποβολής σε εξετάσεις των δώδεκα φερόμενων ως οροθετικών γυναικών λίγο πριν από τις εκλογές του Μαΐου του 2012 αλλά και το αντιμεταναστευτικό πογκρόμ που εξαπολύθηκε το ίδιο καλοκαίρι στο πλαίσιο του σχεδίου με το ειρωνικό όνομα «Ξένιος Ζευς» αποτελούν δύο κρίσιμες στιγμές στο εγχείρημα συγκρότησης ενός καθεστώτος εξαίρεσης με φυλετική και έμφυλη διάσταση. Η διασπορά ηθικού πανικού και η επίκληση στο αφηρημένο κοινό καλό διαμόρφωσαν ένα δυνάμει

.....
 αντιδράσουμε, να υπερασπίσουμε τις κατακτήσεις μας, και τότε κανένας αγώνας δεν θα πάει χαμένος». Βλ. Δασκαλοπούλου, Ντ. «Το εφετείο ανέτρεψε την ιστορική δικαίωση της Κούνεβα». *Εφημερίδα των Συντακτών*, 1/3/2016.

νομιμοποιητικό υπόβαθρο για την εφαρμογή ρατσιστικής πολιτικής μέσα σε συνθήκες οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής κρίσης. Όπως είχε γράψει η Αθηνά Αθανασίου, με τη χρήση ενός πειθαρχικού ιατρικού λόγου χαράχτηκε το σύνορο μεταξύ του πολιτικού σώματος που έπρεπε να προστατευτεί και των ξένων σωμάτων που το απειλούσαν.²

ii. Η Αριστερά μπροστά στην «αναταραχή φύλου»

Από την αρχή της οικονομικής ύφεσης και της κοινωνικής κρίσης, που τα μέτρα λιτότητας έφεραν, η κρίση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η έμφυλη και φυλετική ανισότητα αποτέλεσαν αντικείμενο της πολιτικής ατζέντας των συλλογικών διεκδικήσεων και του κινήματος ευρύτερα. Συγχρόνως, η επιθετική ορατότητα που απέκτησε η Χρυσή Αυγή, ιδιαιτέρως από το 2012 κι έπειτα με την κοινοβουλευτική της παρουσία, έφερε στο προσκήνιο με τον πιο επιτακτικό τρόπο την ανάγκη ανάπτυξης μιας πιο διαθεματικής στρατηγικής που να αποδίδει έμφαση στη διάρθρωση φύλου, τάξης και φυλής.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, τα πολιτικά κόμματα και οι οργανώσεις της Αριστεράς αναγνώρισαν τις έμφυλες διαστάσεις των συνεπειών της λιτότητας, υιοθετώντας ωστόσο διαφορετικές κάθε φορά προσεγγίσεις, οι οποίες θεμελιώνονταν στις πολιτικές τους θέσεις για τα θέματα του φύλου.

Η έμφυλη ανισότητα στην εργασία και η οικονομική ανισότητα αναγνωρίστηκαν ως συνέπειες της πολιτικής λιτότητας από τα περισσότερα κόμματα, συλλογικότητες και συνδικαλιστικές ενώσεις· ωστόσο, η αποδυνάμωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων αλλά και η αδυναμία του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος να εκπροσωπήσει τις πολλές και διαφορετικές μορφές εργασίας, που υπάρχουν πλέον, δεν οδήγησαν σε σημαντικές επιτυχίες αναφορικά με αυτά τα θέματα. Παρ' όλα αυτά, μεμονωμένες επιτυχίες συνδικαλιστικών φορέων δευτεροβάθμιων ή και πρωτοβάθμιων σωματείων για την υπεράσπιση γυναικών εργαζομένων από την εργοδοτική αυθαιρεσία και βία –για παράδειγμα, για την επαναπρόσληψη εγκύων που απολύθηκαν– έχουν καταγραφεί.

Η στάση απέναντι στις διεκδικήσεις και στη θεσμική αναγνώριση των δικαιωμάτων της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας μέσα στα χρόνια της κρίσης επίσης αντανακλά μετατοπίσεις στις θέσεις και τις αντιλήψεις των

2 Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης*. Αθήνα: Σαββάλας.

συλλογικοτήτων και των κομμάτων. Είναι γεγονός ότι ο ΣΥΡΙΖΑ ανέπτυξε μέσα στα χρόνια της κρίσης μία πιο σύνθετη προσέγγιση για τα θέματα φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού. Από την άλλη, είναι λάθος να αποδίδεται η αναγνώριση σημαντικών δικαιωμάτων για τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα αποκλειστικά στην πολιτική βούληση που εκφράστηκε από το συγκεκριμένο κόμμα παραγνωρίζοντας την κρίσιμη συμβολή των μακροχρόνιων αγώνων που δόθηκαν από τη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα για την εξάλειψη θεσμικών διακρίσεων, αποκλεισμών και κοινωνικού ρατσισμού σε βάρος της.

Η επίσημη τοποθέτηση του ΚΚΕ αναφορικά με την επέκταση του δικαιώματος για σύναψη Συμφώνου Συμβίωσης για τα Ομόφυλα Ζευγάρια καθώς και για τη Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου αντανακλά τον σταθερό πολιτικό προσανατολισμό του ΚΚΕ αναφορικά με αυτά τα ζητήματα. Συγκεκριμένα, στο τεύχος 1 της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* (Δεκέμβριος 2016), η οποία είναι η επίσημη πολιτική επιθεώρηση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, αναφέρεται ότι «ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι σεξουαλικές σχέσεις και η σεξουαλική ικανοποίηση είναι θέματα ιδιωτικού χαρακτήρα και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να παράγουν κοινωνικά δικαιώματα». Στο έδαφος αυτό δικαιολόγησε και την ψήφο Κατά της επέκτασης του δικαιώματος για σύναψη Συμφώνου Συμβίωσης για τα Ομόφυλα Ζευγάρια το Δεκέμβριο του 2015 και της Νομικής Αναγνώρισης της Ταυτότητας Φύλου τον Οκτώβριο του 2017. Αντιστοίχως, μικρότερα κόμματα της Αριστεράς –κυρίως της εξωκοινοβουλευτικής– αναγνώρισαν την έμφυλη διάσταση των συνεπειών της λιτότητας υιοθετώντας ριζοσπαστική φεμινιστική ατζέντα.

Η αναγνώριση της έμφυλης διάστασης της κοινωνικής κρίσης από τα κόμματα και τις συλλογικότητες της Αριστεράς αλλά και οι διαφορετικές απόπειρες για ερμηνεία και ανάλυση της κατάστασης και από τη σκοπιά του φύλου αντανakλούν, μεταξύ άλλων, και την ιστορικότητα της σχέσης μεταξύ Αριστεράς και φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Το κομμουνιστικό κίνημα υπήρξε το εφελτήριο για την ένταξη των γυναικών στην πολιτική σχεδόν από τις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα. Η συμμετοχή των γυναικών στο ΕΑΜ, στις νεολαϊστικές πολιτικές οργανώσεις της δεκαετίας του '60 και στο αντιδικτατορικό κίνημα συνιστούν ιστορικής σημασίας στιγμές δυναμικής ανάδειξης των γυναικών ως υποκειμένων που δρουν πολιτικά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η

έμφυλη ανισότητα και η κοινωνική καταπίεση των γυναικών προσεγγίζονταν υπό το ευρύτερο πρίσμα της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Στη συνέχεια, στις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι αριστερές φεμινίστριες εισήγαγαν την προβληματική του φεμινισμού αμφισβητώντας την αποκλειστική κεντρικότητα της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας. Παρά την έντονη επίδραση της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής στη διαμόρφωση της πολιτικής κουλτούρας του κινήματος, η αδυναμία μετασχηματισμού του ανδροκεντρικού και γραφειοκρατικού χαρακτήρα της λειτουργίας των κομμάτων και των συνδικαλιστικών μορφωμάτων αποτέλεσε πηγή βαθιάς απογοήτευσης για πολλές φεμινίστριες που συμμετείχαν σε αυτά. Το αποτέλεσμα ήταν αρκετές να στραφούν στο χώρο της πολιτικής της Αυτονομίας, είτε, χειρότερα, να εγκαταλείψουν εντελώς την πολιτική. Το νεοφιλελεύθερο σοκ που ακολούθησε την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης ενίσχυσε την τάση επιστροφής των κομμάτων και συλλογικοτήτων της Αριστεράς στην αναγνώριση μιας «πρωτεύουσας» αντίθεσης και στην υποτίμηση του φύλου και της φυλής ως «δευτερευουσών», εμποδίζοντας έτσι την εισαγωγή μιας φεμινιστικής οπτικής στην αριστερή στρατηγική. Όμως, η ανάδυση του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 συνέβαλε καθοριστικά στην ανανέωση της φεμινιστικής οπτικής των συλλογικοτήτων ενισχύοντας εκ νέου δεσμούς μεταξύ των οργανώσεων της Αριστεράς, του φεμινιστικού και του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος.³

Το κίνημα ενάντια στη λιτότητα σε αρκετές από τις εκδηλώσεις του υιοθέτησε μια πιο διαθεματική πολιτική ατζέντα αναδεικνύοντας ζητήματα έμφυλης ανισότητας. Επιπλέον, οι νέες μορφές συλλογικής δράσης και πολιτικής πρακτικής, που αναδείχτηκαν, σε αρκετές περιπτώσεις ανέτρεψαν κυρίαρχους έμφυλους καταμερισμούς και στερεότυπα στην πολιτική πρακτική και την ανάληψη κεντρικών ρόλων και πρωτοβουλιών, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι τους ανέτρεψαν τελείως.

iii. Οικοδομώντας μία φεμινιστική εναλλακτική

Στον απόηχο του πολιτικού συμβιβασμού της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ, τον Ιούλιο του 2015, και της συνεχιζόμενης υλοποίησης πολιτικής

.....
3 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διοργάνωσης του 1ου Φεστιβάλ Υπερηφάνειας (Athens Pride), στην οποία χρησιμοποιήθηκαν τα υλικά του Αντιρατσιστικού Φεστιβάλ Αθήνας.

λιτότητας, η ανάπτυξη μιας συμπεριληπτικής φεμινιστικής προσέγγισης στην πολιτική ως εναλλακτικής στη λιτότητα αναδύεται ως μια νέα και επείγουσα πρόκληση για την Αριστερά.

Από την αρχή της οικονομικής ύφεσης και της συνακόλουθης εφαρμογής πολιτικής λιτότητας αναπτύχθηκε ένα μεγάλης κλίμακας κοινωνικό κίνημα, μέσα από το οποίο αναδύθηκαν νέες μορφές συλλογικής δράσης και αντίστασης με έντονο το στοιχείο της αυτοοργάνωσης (κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, δίκτυα αλληλεγγύης, στεγαστικά εγχειρήματα για τους/τις πρόσφυγες και άλλα). Η αποτίμηση αυτής της συλλογικής εμπειρίας από τα κινήματα αλληλεγγύης μπορεί να έχει κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία αναζήτησης νέων μορφών συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής πράξης.

Το παράδειγμα της πράσινης και μοβ οικονομίας, που βασίζεται στις αρχές του ισότιμου και «αποεμφυλοποιημένου» καταμερισμού της εργασίας και του σεβασμού στο περιβάλλον και στους φυσικούς πόρους, μπορεί να αποτελέσει ένα εφελκυστικό για την ανάπτυξη τέτοιων εναλλακτικών στρατηγικών.⁴ Από την άλλη πλευρά, είναι δεδομένο ότι η ανακατανομή των ευθυνών της φροντίδας προϋποθέτει σημαντικές δημόσιες δαπάνες για την ενίσχυση και ανάπτυξη υποδομών και, κατά συνέπεια, ρήξη με τις πολιτικές της λιτότητας, που τις υπονομεύουν ή ακόμα και τις καταργούν.

Κι ενώ σήμερα παράγεται πλούσιος λόγος ενάντια στο σεξισμό και το μισογυνισμό –το κίνημα #metoo έχει διαμορφώσει ένα πεδίο λόγου ενάντια στην πατριαρχία και την έμφυλη ανισότητα–, η καθημερινότητα μέσα στις συνθήκες της κοινωνικής κρίσης απέχει ακόμη αρκετά από το να είναι φεμινιστική. Με ποιον τρόπο, όμως, θα μπορούσαν να ιεραρχηθούν οι προτεραιότητες για την αντιμετώπιση των έμφυλων ανισοτήτων που ενισχύονται μέσα σε συνθήκες μόνιμης λιτότητας; Η κοινωνική ασφάλιση για όλες/ους, ανεξάρτητα από την εργασία τους, είναι κεντρική προτεραιότητα καθώς μέσα στις συνθήκες της κοινωνικής κρίσης η υψηλή ανεργία στερεί από αρκετές και αρκετούς την πρόσβαση στη δημόσια ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Από αυτή τη σκοπιά, κρίσιμη είναι η υπεράσπιση του δημόσιου χαρακτήρα της υγείας και της εκπαίδευσης, καθώς

4 Ikkaran, I. (2017). "A Feminist Alternative to Austerity: The Purple Economy a Gender-egalitarian Strategy for Employment Generation", στο: Bargawi, H. – Così, G. – Himmelweit, S. (eds). *Economics and Austerity Europe: Gendered Impacts and Sustainable Alternatives*. Abingdon: Routledge, σ. 28.

και η συλλογική αντίσταση στην προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων δημόσιων αγαθών, όπως το ρεύμα και το νερό, αλλά και υπηρεσιών της δημόσιας διοίκησης. Τέλος, η προώθηση μιας εναλλακτικής πολιτικής κουλτούρας αναφορικά με τους έμφυλους ρόλους και η αμφισβήτηση των κυρίαρχων έμφυλων καταμερισμών στην εργασία, στην πολιτική, στις κοινωνικές σχέσεις και στην οικογένεια αποτελούν ένα ανοιχτό στοίχημα για την οικοδόμηση μιας πιο ισότιμης και φεμινιστικής κοινωνίας.

Όπως σημειώνει η Νάνσι Φρέιζερ (Nancy Fraser) η κρίση της φροντίδας αντανακλά την αντίφαση της κοινωνικής αναπαραγωγής του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Και αυτή η αντίφαση γίνεται περισσότερο από προφανής κάθε φορά που διαρρηγνύεται η συναίνεση μεταξύ αγοράς και κοινωνικής προστασίας σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης.⁵ Υπό την έννοια αυτή, η προώθηση και ανάπτυξη ενός τομέα κοινωνικής φροντίδας γύρω από οριζόντιες συλλογικές πρωτοβουλίες και πέρα από την καπιταλιστική οικονομία μπορεί να είναι χειραφετησιακή μόνο αν συνδυάζεται με ανάληψη πρωτοβουλίας για διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και με συλλογικούς αγώνες ενάντια στον καπιταλισμό και στην πατριαρχία.

iv. Συλλογική δράση και πολιτική συμμετοχή: Νέοι δρόμοι και παραδείγματα

Η ανάπτυξη μιας εναλλακτικής στρατηγικής με φεμινιστική οπτική από την Αριστερά προϋποθέτει μια δομική αλλαγή του τρόπου λειτουργίας και οργάνωσης των κομμάτων, των συλλογικοτήτων και άλλων συλλογικών πρωτοβουλιών. Όπως χαρακτηριστικά είχε αναφέρει η σαραντάχρονη Κ., η οποία δραστηριοποιείται στο αντιρατσιστικό κίνημα, «η αριστερή πολιτική στην Ελλάδα είναι σχεδιασμένη να λειτουργεί αποκλειστικά για νέους υγιείς άντρες. Γυναίκες και άντρες με ευθύνες φροντίδας, άτομα με αναπηρίες ή προβλήματα υγείας, ηλικιωμένα άτομα δε συμπεριλαμβάνονται στις συλλογικές διαδικασίες, αδυνατώντας να ακολουθήσουν τους εξαντλητικούς ρυθμούς των πολιτικών διαδικασιών, την πολύωρη και συχνά μη προσδιορισμένη χρονική διάρκειά τους».⁶

Όσο η πατερναλιστική μορφή του καθοδηγητή –ακόμα κι αν

5 Fraser, N. (2016). "Crisis of Care? On the Social Reproductive Contradictions of "Contemporary Capitalism". Ετήσια Διάλεξη Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, 7/12/2016, σσ. 3-4.

6 Υλικό από ποιοτική έρευνα της συγγραφέως αναφορικά με τις έμφυλες όψεις του κινήματος ενάντια στη λιτότητα (2010-2015).

πλέον δεν ονομάζεται έτσι— διατηρεί τον κεντρικό της ρόλο στην αριστερή πολιτική, στο εργατικό και το φοιτητικό κίνημα, στις συνέλευσεις και σε άλλες οριζόντιες πρωτοβουλίες, στις διαδηλώσεις και αλλού, η έμφυλη ανισότητα διατηρείται και αναπαράγεται. Αντιστοίχως, μέσα σε αυτό το πλαίσιο επίσης διατηρείται ο έμφυλος καταμερισμός στις πολιτικές και οργανωτικές ευθύνες. Έμφυλες διακρίσεις εντοπίζονται και σε σχέση με την ανάληψη τομέων δράσης αλλά και παραγωγής πολιτικού λόγου: Και κατά την περίοδο της οικονομική ύφεσης για τα θέματα της κρίσης της ελληνικής οικονομίας και του χρέους παρήγαγαν λόγο πολύ περισσότεροι άντρες σε σχέση με γυναίκες, ενώ οι γυναίκες τοποθετήθηκαν περισσότερο αναφορικά με τα ζητήματα του φύλου, της ιδεολογίας και της κρίσης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μια ανάλογη έμφυλη διάκριση αναπαράγεται σχεδόν διαχρονικά στο πλαίσιο των κομμάτων και των συλλογικότητων της Αριστεράς αναφορικά με την παραγωγή λόγου για τη στρατηγική και τη θεωρία. Η έμφυλη διάκριση διαφαίνεται έντονα επίσης στην παραγωγή λόγου για πιο αφηρημένα θεωρητικά ζητήματα σε σχέση με εκείνα που αφορούν το βίωμα και τις συλλογικές εμπειρίες.

Το ζήτημα της οικοδόμησης μιας φεμινιστικής εναλλακτικής στη λιτότητα είναι άρρηκτα δεμένο με την ανάγκη ριζικού μετασχηματισμού της δομής και της εσωτερικής λειτουργίας των κομμάτων και των πολιτικών συλλογικοτήτων. Η σκέψη για τη φεμινιστικοποίηση της πολιτικής—η οποία συχνά παρερμηνεύεται— θα μπορούσε να προσφέρει κάποιες καθοδηγητικές αρχές σε αυτή τη διαδικασία: Η έμφυλη ισότητα δεν μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο μέσα από την εισαγωγή τεχνικών μέτρων όπως η ποσοστώση συμμετοχής, η σημασία των οποίων, ωστόσο, δεν θα έπρεπε να υποτιμάται. Χρειάζεται η δημιουργία κοινών τρόπων συλλογικής λειτουργίας, οι οποίοι θα βασίζονται στη συνεργασία και όχι στον ανταγωνισμό, που αποτελεί έκφραση και αποτέλεσμα της πατριαρχικής κουλτούρας. Συγχρόνως, χρειάζεται η δημιουργία χώρων πλατιάς συμμετοχής, η καλλιέργεια της συλλογικής αυτοπεποίθησης και η ενίσχυση των δεσμών συντροφικότητας και αλληλεγγύης.⁷ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να αναδειχτεί ένα πιο συμπεριληπτικό συμμετοχικό μοντέλο λήψης αποφάσεων και πολιτικής πρακτικής, το οποίο να αγκαλιάζει τις διαφορές χωρίς να υπονομεύει την ενότητα.

7 Κοσσυφολόγου, Α. «Η υπόθεση του φεμινισμού». k-lab, 08/ 3/2018,. Ανακτήθηκε από: <https://k-lab.zone/ypothesi-tou-feminismou/>

Οι αγώνες της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα παράδειγμα επιτυχημένης πολιτικής στρατηγικής: Η διεκδίκηση της ορατότητας μέσα στο πλαίσιο μιας συντηρητικής και παραδοσιακής κοινωνίας σε συνδυασμό με την αναγνώριση της ανάγκης για κοινούς αγώνες ενάντια στις κοινωνικές συνέπειες της λιτότητας, το ρατσισμό και την αστυνομική βία οδήγησαν σε κάποιο βαθμό έκφρασης των διεκδικήσεων του κινήματος και στην καλύτερη αποδοχή τους από το σύνολο της κοινωνίας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αβδελά, Ε. – Παπαγιαννάκη, Μ. – Σκλαβενίτη, Κ. (1986). «1976-1986 Έκτρωση: Το Χρονικό μιας Διεκδίκησης». *Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό*, τεύχος 1.
- Αθανασιάδου, Χ. – Πετροπούλου, Σ. – Μιμίκου, Γ. (2001). *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης 1981-2000*. Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας.
- Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Βουλή των Ελλήνων (2013). Το Σύνταγμα της Ελλάδας. Αθήνα.
- Γαλανού, Μ. (2014). *Ταυτότητα και έκφραση της ταυτότητας: Τυπολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*. Αθήνα: Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.
- Γιαννάρου, Λ., «Η αγορά τοκετού στην Ελλάδα», *Καθημερινή*, 07/9/2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/782769/article/epikairothta/ellada/h-agera-toketoy-sthn-ellada>
- Δασκαλοπούλου, Ντ. (2013). «Ο φεμινισμός που δε λείει το όνομά του». *Αυγή*, 23/5/2013.
- Δασκαλοπούλου, Ντ. (2016), «Το Εφετείο ανέτρεψε την ιστορική δικαίωση της Κούνεβα». *Εφημερίδα των Συντακτών*, 1/3/2016.
- Ελληνική Δημοκρατία, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 30/12/2016, σ. 4.481. Διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/2M5QzLL>
- Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma-integration/greece/national-strategy/national_el.html
- Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών. Τακτικός Προϋπολογισμός 2016. Διαθέσιμο στο: <http://www.minfin.gr/documents/20182/225124/KENTRIKES%20YPHRESIES%202016.pdf/bf190b64-741a-4947-990de3e5c43ea26a>
- Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Οικονομικών. Τακτικός Προϋπολογισμός 2017. Διαθέσιμο στο: http://www.minfin.gr/web/guest/proupologismos/-/asset_publisher/qmnb5pyzdGAQ/content/proupologismos-2017
- Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία. Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Ιούνιος 2017. Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/en/statistics/-/publication/SJO02/->
- Καραμσίνη, Μ. – Ruberry, J. (επιμ.) (2015). *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα: Νήσος.
- Κοσσυφολόγου, Α. (2015). «Γυναίκες και Λιτότητα». *Αναγνώσεις της Αυγής*, 7/9/2015.
- Κοσσυφολόγου, Α. (2018), «Η υπόθεση του φεμινισμού». *k-lab*, 8/3/2018. Διαθέσιμο στο: <https://k-lab.zone/ypothesi-tou-feminismou/>
- Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού. Κοινωφελής Απασχόληση. Διαθέσιμο στο: <http://www.oaed.gr/programmata-koinophelous-charaktera>
- Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού. Παροχές Μητρότητας. Διαθέσιμο στο: <http://www.oaed.gr/paroches-metrotetas>

- Περπιράκη, Μ. «Όταν η κρίση σήκωσε το χέρι: Η βία κατά των γυναικών και το ελληνικό παράδοξο». *Huffingtonpost*, 17/12/2015. Διαθέσιμο στο: https://www.huffingtonpost.gr/2015/12/17/koinonia-emfyli-via_n_8737666.html
- Ρομπόλης, Σ. (2013). *Οικονομική κρίση και κοινωνικό κράτος, κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Πάντειο, τεύχος 1, Απρίλιος.
- Συνήγορος του Πολίτη (2013). «Το φαινόμενο της ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα και πώς αντιμετωπίζεται». Ειδική Έκθεση, Σεπτέμβριος, Αθήνα.
- Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, Δελτίο Τύπου: «Το ΣΥΔ καλωσορίζει την ψήφιση για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και συνεχίζει τον αγώνα για τη βελτίωσή του», 10/10/2017. Διαθέσιμο στο: <https://transgendersupportassociation.wordpress.com/2017/10/10/>

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Academic Network of European Disability Experts (2017). "European Semester 2016-2017", 10/7/2017, σ. 7. Διαθέσιμο στο: <http://www.disability-europe.net/country/greece>
- Boll, C. – Leppin, J. – Rossen, A. – Wolf, A. (2016). "Magnitude and impact factors of the gender pay gap in EU countries". Έκθεση για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Clarke, J. – Asteris, H. – Sotiropoulos, D.A. (2015). Εισαγωγή στο: Clarke, J. – Huliaras, A. – Sotiropoulos, D.A (eds). *Austerity and the Third Sector in Greece: Civil Society at the European Frontline*. Ashgate (UK): Southeast European Studies, σσ. 3-7.
- Chrysoschoou, X. – Papastamou, S. – Prodromitis, G. (2013). "Facing the Economic Crisis in Greece: The Effects of Grievances, Real and Perceived Vulnerabilities towards the Crisis". *Journal of Social Sciences*, No. 12, 2013, σσ. 41-49.
- Country Economy: Unemployment in Greece. Διαθέσιμο στο: <https://countryeconomy.com/unemployment/greece>
- Davaki, K. (2013). *The Policy on Gender Equality in Greece*. Directorate General for Internal Policies: Citizens Rights and Constitutional Affairs, European Parliament.
- Divani, L. (2000). "The Rom People in Greece". *National Commission for Human Rights in Greece*, No. 6, September, σσ. 2-4. Διαθέσιμο στο: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH258/Divani_Tsiganoi.doc
- European Commission. 2017 Report on Equality between Women and Men in the EU, σ.20. Διαθέσιμο στο: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/2017-report_equality_women_men_in_the_eu_en.pdf
- European Policy Brief, Trafficking in Domestic Work, Trafficking in Domestic Work in Greece: A demand side approach, June 2016. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_briefs/demandat_policybrief_greece_dangeli.pdf
- European Union, Special Eurobarometer 449, Gender based violence. Διαθέσιμο στο: https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2115_85_3_449_ENG
- Fraser, N. (2016). "Crisis of Care? On the Social Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism". Ετήσια Διάλεξη Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, 7/12/2016.

- General Secretariat on Gender Equality, National Action Plan on Gender Equality. Διαθέσιμο στο: <http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2017/07/Greece-National-Action-Plan-on-Gender-Equality-2016-2020.pdf>
- Greece: Refugee women and girls coping with fear and violence in the camps. Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.ie/greece-refugee-women-coping-fear-violence-camps/>
- Hatzivarnava, K.E. – Karamessini, M. (2014). "Greece: Leave and Other Employment Related Policies", στο: *International Network for Leave and Research, Institute for Gender Studies*. Panteion University. Διαθέσιμο στο: <http://www.leavenetwork.org/fileadmin/Leavenetwork/Seminars/2016/S8.hatzivarnava.pdf>
- Human Rights Watch, Greece. Διατίθεται στο: <https://www.hrw.org/europe/central-asia/Greece>
- Ikkaran, I. (2017). "A Feminist Alternative to Austerity: The Purple Economy a Gender-egalitarian Strategy for Employment Generation", στο: Bargawi, H. – Cosi, G. – Himmelweit, S. (eds). *Economics and Austerity Europe: Gendered Impacts and Sustainable Alternatives*. Abingdon: Routledge.
- Institute for Social and Preventive Medicine. "The health of the Greeks in the crisis: a mapping of the health status and of the health services in Greece". Διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/03/ygeia_singles_complete_vero2.pdf
- Interactional Map of Rom Settlements, The Greek Ombudsman. Διαθέσιμο στο: <https://www.synigoros.gr/maps?i=maps.el.maps>
- Kapsalis, A. (2015). *Undeclared Work in Greece: Evaluation of the Mitigation Measures Implemented for the Retrenchment of the Phenomenon*. INE-GSEE.
- Knap, M. (2012). "Mental Health in the Age of Austerity", στο: *EBMH Notebook*, 12/4/2012. Διαθέσιμο στο: <https://pdfs.semanticscholar.org/d2a8/74b-13478004671da58dbfd02919688cd6b29.pdf>
- Koronaïou, A. – Sakelariou, A. (2017) "Women and the Golden Dawn: Representing the Nationalist Habitus". *Gender and Education*, No. 29 (2), σσ. 258-275.
- Kosyfologou, A. – Giorgos, V. (2018). "The Rise of Bottom-up Solidarity Alternatives in the Times of the Ongoing Societal Crisis in Greece: The City Plaza Immigrants Housing Project in Athens and the Social Solidarity
- Medical Centre of Thessaloniki", στο: Lang, M. – König, C.D. – Regelmann, A.-C. (eds). *Alternatives in a World of a Crisis, Global Working Group Beyond Development*, στο: *Rosa Luxemburg Stiftung*, No. 9, Απρίλιος 2018, σσ. 222-256.
- Rinne, S. (2002). "The Situation of Roma in Greece". *Dom Research Center*, No. 6, Spring-Summer. Διαθέσιμο στο: <http://www.domresearchcenter.com/journal/16/greece6.html>
- Tsiganou, I. (2016). *The Impact of Crisis on Gender Inequality: The Greek Case*. Athens: Institute of Social Research (EKKE).
- Zikakou, I. (2014). "Greece, 15% Gender Pay Gap", στο: *The Greek Reporter*, 28/2/2014. Διαθέσιμο στο: <http://greece.greekreporter.com/2014/02/28/greece-15-gender-pay-gap/>

Βιογραφικό

Η **Αλίκη Κοσσυφολόγου** ζει στην Αθήνα. Έχει λάβει διδακτορικό δίπλωμα στην Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εκτείνονται στα πεδία της Πολιτικής Κοινωνιολογίας, των Σπουδών Φύλου, των Πολιτισμικών Σπουδών και των Σπουδών Κινηματογράφου. Διδάσκει Ιστορία και Θεωρία Κινηματογράφου στο Εργαστήριο Κινηματογράφου του ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Ρούμελης. Είναι ιδρυτικό μέλος της φεμινιστικής ομάδας Κιουρι@ και μέλος της συντακτικής επιτροπής του ομώνυμου περιοδικού.

Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, Παράρτημα Ελλάδας

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Αλίκη Κοσσυφολόγου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ιωάννα Μεϊτάνη

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Δημήτρης Λυμπερόπουλος

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Εριφύλη Αράπογλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

Η σειρά *Λιτότητα, έμφυλη ανισότητα και φεμινισμός μετά την κρίση* είναι αποτέλεσμα της δουλειάς της Ομάδας Φεμινισμού του Ευρωπαϊκού Τμήματος του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ (ΙΡΛ), στην οποία συμμετείχαν οι:

Vera Bartolomé (ΙΡΛ, Μαδρίτη)

Elena Bezrukova (ΙΡΛ, Μόσχα)

Johanna Bussemer, Dorit Riethmuller (ΙΡΛ, Βερολίνο)

Ksenija Forca (ΙΡΛ, Βελιγράδι)

Joanna Gwiazdecka (ΙΡΛ, Πράγα)

Ιωάννα Μεϊτάνη (ΙΡΛ, Αθήνα)

Mareike Post, Ada Charlotte Regelman (ΙΡΛ, Βρυξέλλες)

Nelia Vakhovska (ΙΡΛ, Κίεβο)

Alex Wischnewski (Die Linke, Βερολίνο)

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Γ. Κωστόπουλος Γραφικές Τέχνες

Αθήνα, Δεκέμβριος 2018.

Η παρούσα μελέτη διατίθεται δωρεάν.

Η έκδοση είναι επίσης διαθέσιμη στο Διαδίκτυο:

<http://rosalux.gr/publications>

ISBN: 978-618-82938-4-7

Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ

Παράρτημα Ελλάδας, Καλλιδρομίου 17, ΤΚ 10680, Αθήνα

www.rosalux.gr

Η έκδοση αυτή, όπως και οι περισσότερες δραστηριότητες του Παραρτήματος Ελλάδας του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, χρηματοδοτήθηκε από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών.

Πώς οι πολιτικές της λιτότητας επηρεάζουν τους έμφυλους ρόλους στην οικογένεια; Ποιοι ή ποιες αναλαμβάνουν την ευθύνη για την ανατροφή και τη φροντίδα τόσο των πιο νέων, όσο και των μεγαλύτερων, όταν το κράτος παύει να προσφέρει υποστήριξη; Πού πηγαίνουν οι γυναίκες όταν δεν υπάρχουν διαθέσιμα κέντρα διαχείρισης κρίσης για τα θύματα της ενδοοικογενειακής βίας; Ποιος ή ποια θα φροντίσει τα «ανεπιθύμητα» παιδιά, αν η έκτρωση είναι παράνομη; Από την αρχή της οικονομικής κρίσης του 2007 αρκετές χώρες έχουν θεσπίσει βαριά μέτρα λιτότητας. Στη Νότια Ευρώπη και την Ιρλανδία αυτή η λιτότητα επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Στην Ανατολική Ευρώπη, από την άλλη πλευρά, ήταν η πίεση να επιτύχουν τα προσφάτως ενταγμένα στην Ευρωπαϊκή Ένωση κράτη-μέλη γρήγορη ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Αγορά, που οδήγησε τις αντίστοιχες κυβερνήσεις να δεχτούν σφιχτούς προϋπολογισμούς. Υποψήφια προς ένταξη κράτη, όπως η Σερβία, και γειτονικά κράτη, όπως η Ουκρανία, βουλευτικά επέλεξαν την προκαταβολική υποταγή στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις απαιτήσεις της, έτσι ώστε να αποφύγουν να διακινδυνεύσουν την πρόοδο της ενταξιακής τους πορείας και την περαιτέρω επαναπροσέγγιση. Όποιες κι αν είναι οι κατά περίπτωση αιτίες, το «μάντρα» της εξοικονόμησης χρημάτων για το καλό των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών, τη βελτιωμένη ανταγωνιστικότητα και την αποφυγή χρέους έχει ολέθριες συνέπειες για τις εργασιακές συνθήκες και τις συνθήκες ζωής των γυναικών, όπως επίσης και για τις έμφυλες σχέσεις γενικότερα. Υπό τον γενικό τίτλο *Λιτότητα, Έμφυλη Ανισότητα και Φεμινισμός μετά την Κρίση*, το Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ ανέθεσε μελέτες εθνικής κλίμακας αναφορικά με τον αντίκτυπο της λιτότητας στις γυναίκες.

Οι συγγραφείς αναδεικνύουν μία τοπογραφία των ειδών των αποτελεσμάτων που η υπαγορευμένη ευρωπαϊκή λιτότητα επέφερε στις έμφυλες σχέσεις, και διατυπώνουν αιτήματα για μια αριστερή φεμινιστική πολιτική γειωμένη στην κοινωνική δικαιοσύνη και την έμφυλη ισότητα.